

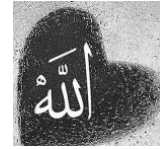
خدا آفرین

تورکجه-فارسی

فرهنگی ، اجتماعی ، علمی

مهر ۱۳۹۷ شماره کان مسلسل ۱۶۸، سال پانزدهم، ماهنامه، قیمت ۵۰۰۰ تومن

مهر آبی گلیدی بیزیم دیلیمیز گننه انوده قالدی...

خداآفرین ۱۶۸

ایچینه کیلر:

- ۲----- شاعیر اماموئردی سامانی و اونون شعر دوشونجه سی
 ۴----- کولتوروموزده قوتلاما عادت عنعنه سی
 ۱۶----- خدافریندن تهرانا (سفرنامه)
 ۲۵----- قوتادغو بیلیکده دوولت فیکیری
 ۴۵----- اون دوققوزونجو عصر گونئی آذربایجان پوئزیاسینین اونجولو
 ۴۹----- ائرمستان رهبرلیی هر دفعه مسکوادان قاییداندا آزیغینلاشیر
 ۵۵----- زبان ترکی آذربایجان
 ۵۸----- گونئی آذربایجان ادبیاتی حاققیندا ملاحظیه لر
 ۶۳----- گوزوم داغلاردا داغلاردا
 ۶۷----- آراز احمد اوغلونون حکایه لری

شماره مسلسل ۱۶۸ مهر ۱۳۹۷ - ۷۰ صفحه

مدیر مسئول ، سردبیر و صاحب امتیاز:

دکتر حسین شرقی دره جک (سوی تورک)

مدیر داخلی: علی محمد نیا

اڈیتور و خیرنگاران: فرید ستاری فر ، فیروز اسدی

زمینه مجله:

فرهنگی: مسائل اجتماعی: معیلمات عمومی: طنز و سرگرمی سالم

روش مجله:

آموزشی: تحلیلی: خبری: اطلاع رسانی: پژوهشی

گستره توزیع: آذربایجانهای شرقی غربی: اردبیل: تهران

آدرس چاپخانه: تهران چهار راه خانقاه پاساژ گوهری نسب چاپ ارسباران/ ۳

نشانی مجله تهران خیابان وصال شیرازی پلاک ۷ طبقه سوم واحد ۵

تلفن: ۶۶۴۹۳۰۸۴ - 09192281916

نحوه ارسال مقاله:

تایپ شده بصورت word به ایمیل یا آدرس ماهنامه
 به زبانهای ترکی و فارسی جهت معرفی آثار دو جلد
 همراه با توضیح مناسب ارسال نمایید.

اشتراک ماهنامه: یک سال ۱۰۰۰۰ و شش ماه ۵۰۰۰۰
 هزار تومان به شماره کارت بانک تجارت
 ۶۲۷۳۵۳۳۰۱۰۳۸۸۷۰۷ به نام حسین شرقی دره
 جک واریز نمایید.

KHUDAFARIN

Cultural and social monthly magazin managing

Director concessioner and chief Editor: Dr. HÜSEYN

ŞHARQİDƏRƏCƏK(SOYTÜRK)

ŞİRAJ 5000

XUDAFƏRİN

Aylıq Elmi, İctimai, mədəni Dərgi

Təsisçi və Baş Redaktor: Dr. HÜSEYN

ŞƏRQİDƏRƏCƏK(SOYTÜRK)

say 168-il-2018. Tehran. 15-Cİ İL

[https:// telegram.me/xudafarin](https://telegram.me/xudafarin)

khudafarin@yahoo.com

www.khudafarin.ir

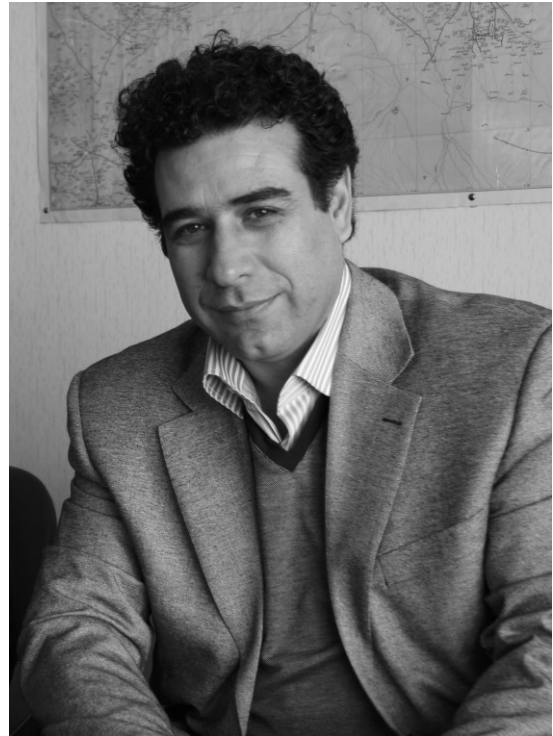
شاعیر اماموئردی سامانی (ایمان) و اونون شعر دوشونجه سی

مدیر مسئول: دکتر حسین شرقی دره جک (سوی تورک)
Sorumlu müdür :Dr.hüseyin şarqıdərəcək (soytürk)

امامویردی سامانی ده آذربایجان خالق
یارادیجیلیغین و شیفاهی خالق ادبیاتینین
اونجوللریندن دیر.

اونون شعر دیلی وطن هاواسی ایله قاریشمیش و
یوغرولمو شدور. اونون تفکور و دوشونجه سی ساغلام
اساسلارا دایاناراق هرگون توره مک ده دیر. قهرمان
یوردونون ایگید اوغلو اولما غاجان آتان شاعیر
سامانی ایلك نووبه ده ساغلام کاراکتره و کاریئرایا
صاحب دیر.

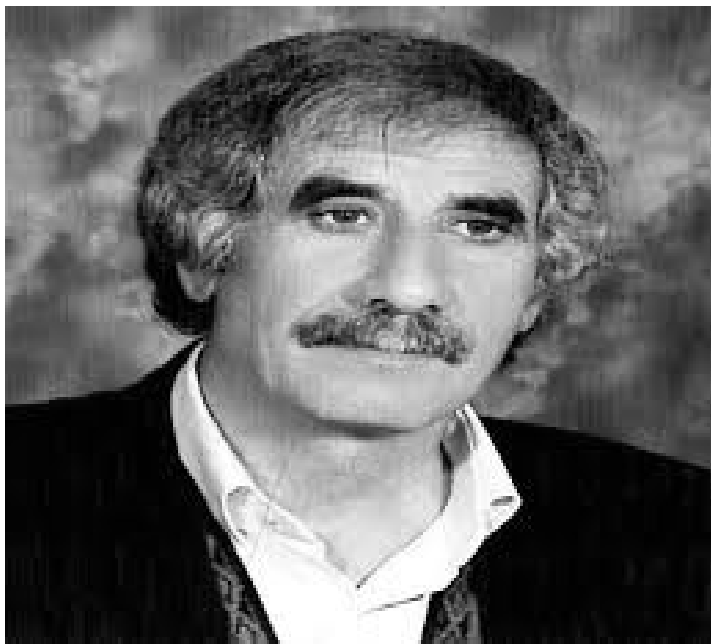
اونون دویغو و حسیاتی همیشه وطن و اونون جان
داماری اولان آنا دیلیندن یانادیر . سامانی
اوزشعرلریندن خالق دئیملرین میزان ترازوی بيلمیش
و بویولون یولچوسو اولموشدور. او ایچ دویغو و
حیسلی ایله ائلینین یوردونون و جاندان چوخ
سئودی قاراداغین ، آذربایجانین غمینی چکیر .
فضولی دئمیشکن " بدبخت اودورکی ، غم چکه
بیلیمیر". امامویردی سامانی بو جهت دن چوخ خوش
بخت دیر . یوردون بوللور هاواسیندا آی ایشیغی
آلتیندا کلمه لری بولمه یه چالیشیر. یوز ایله
یاخیندیرکی، یوردو کوچ و مدنی آیری سئچگیلیرله،
معروض قالان سامانی اوزون ایللر عؤمرونو
سوروجولولکله گئیچر میش، اؤلکه نین دئمک اولار
بوتون دیارلارینی گزیب دولانمیشدیر . آنجاق اونون
ایچینده اولان وطن سئوگیسی ، آنا دیل محبتی
یانارداغ کیمی سونمک بيلمه میشیدیر. آتالار
دئمیشکن . "چوخ یاشایان یوخ ، چوخ گزن چوخ
بیلر" ، بلی امامویردی سامانی (ایمان) ده بوتون
بیلیک و باجاردیغینی امکلی اولدوقدان سونرا اوز
مدنیت و ادبیاتینین چیچک لنمه سینه صرف
اؤتمیشدیر. صمد بهرنگی روحونو اؤز دوشونجه

**قید ائتمک ایسته بیرم بو یازینی من دیرلی
شاعیرمیزین کتابینا اون سوز اولاراق یازمیشدیم. اما
بئله بیر قناعته گلدیم کی، اونو خدافرینین دیرلی و
داییمی اوخوجولاریلا دایلاشیم.**

تملی ساغلام اولان ادبیات و یارادیجیلیق همیشه
یاشاردیر . یارادیجیلیغین روحوهرزمان دوغرو و
میللی اولان ادبیاتین سائریشان اولدوزلارینین گوئی
سماسی دیر . ادبیاتین قان دامارینین چیرپان اوره
یی دیر. اونودمایاق کی آسیلا سیونا آزمعروض
قالمیش یوره سل ادبیاتیمیز اونون گوجلو یارادیجی
لاری طرفیندن هرزمان قورونما قدادیر.

ده درین بیر تاریخین نفسینی حیس
ائتدیرمک ده دیر. شاعیرین بوئتیک
ادراکیندا شعریت روح و جانلا قالیبله شیر
و اورتایا بیرجان چیخاریر. اونون شعر
یارادیجیلیغی آلترناتیوی اولمایان بیر
سئچمیدن، بیر اینامدان ایره لی گلیر.
پامبیک کیمی یوموشاق اوره ییندن صاف
و دورو اولان وجدانیندان اوزگورلوک
هایقیر تیزی تک زامانا باغیریر و زامانین
حاصلارلارینی دلیب دئشیر.

او عدالتلی دیر و حاقسیز لیغا قارشی
باغیریر. لو باباسی نباتی دن آلدیغی
معنوی گوجله مثبت تتما ایله بدبین لیله و
قارانلیقلارا قارشی دورور چونکو او آشیق روحلو
قارداغ ادبیاتینین نواینده سی دیر. آشیق علی
کلیرلی دن الهاملاناراق آرازین سرین مئهی ایله
اوتایا بویانیر. قاراباغدان- قاراداغا اوزانان سئوگی
تئلرینی اوج- اوجه دویونله ییر. اونون ساده و درین
آنلاملی شعرلری، شیت شعرلری و حیسلری زاول
مزارینا «باسدیریر» بعضأده شاعرین شعرلرینده آغیلا
سیغمایاجاق درجه ده حرارتلی بوئتیک حیسلر
آلولانماغا باشلاییر.

جانلانیر و بؤیویور، اوزون بیریولون ایشیق دیره یینه
چئویریلر، وطن، آنایورد و آنادیلی هارمونیک لیبی
شاعیری ابدی یاشار ائتمیشدیر.

امامویردی سامانی نتیجه اعتباریله اینسان و اونون
طالعینین بخش ائندیی آلین یازیسی نین
داورانیش، پیسکولوژی هم ده اخلاقی مسطویسین
تام ریاسیز شاعیری دیر. مقام، شهرت و مدال
آختارمایان شاعیر یئرلی، یوره سل، میلی اولماغیلا
ادبیات تاریخیمیزین وار اورلان و ابدیلشن
سیمالاریندادیر.

سینده حیس ائدن شاعیرمیز ایلک آددیم لارینی
دونیا شهرتلی صمدین "خیرداجا قارابالیق" حیکایه
سینی ترجمه ائدرک و اونو شعره چئویره رک
آتمیشدیر.

ساغلام باساماقلارا (پله) باسان شاعیریمیز
دورمادان اوز اوزه رینده چالیشاراق آغ ساچلارینین
تئللرینده نباتی روحونو اوجا زیروه لره داشیاراق
قوجامان بابکین غیرتیه یوغورموش و هر گئچن
گون داها سامباللی اثرلر اورتایا چیخارمیشدیر ...

کلیر شهرینده مسکن سالمیش شاعیر گول
اوزلولویو و صمیمیتی ایله اورکلر فتح ائتمه یی
باجار میشدیر.

شاعیر امامویردی نین عشق فلسفه سی وطن دیر،
آنا دیلی دیر، اونون شعرلری یوکسک روح یوکو ایله
یوکلنمیشدی آخیجی، سلیس و روان شعرلری
هرکسین قلبینی قازانماغا و فتح ائتمه یه یئترلی
دیر. وطن سئوداسینی سؤزلری ایله باریندیران
شاعیر سوسیال، فلسفی ماهیتلی یارادیجیلیغادا یئر
آیرمیشدیر. زامانین نبضینی توتان شاعیر هم ده
شعرلرینی اوزاق گله جک لراوچون یازمیشدیر. اینجه
روحلا بسته له دییی وطن هاواسینداکی شعرلری هم

کولتور و موزده قوتلاما عادت — عنعنە سی

دکتر فرهاد جوادى یکان سعدى (عبدالله اوغلو)

و میتولوژی ھئیتلرینە باغلی دیر. اۇرنیین بعضی تورک خالقلاری اۇز ایناملاری اساسیندا قوردو، بعضیسی قویونو، بعضیسی بالیغی، بعضیسی "وازو" یا گولدانی کوتلاما عادت عنعنە سینه، سیمگه و بَلگه سئچیب و اونولا اۇز کوتلاما دویغوسونو یاشادیر و باشقاسینا ایفا اندیر. آسکی زامانلاردا خریستیانیلق عالمینده " آئوگوریو"

Augurio (تبریک، کوتلاماق) آدلی تۇره ن وار ایمیش کی بو تۇره ن سوره سینده، بیر سیرا پاپازلار " آئوگوری" Auguri آدلی بیر اۇزه ل گروپا عالیده، گلە جک حاققیندا اۇن گۇرولوک اندیرمیشلر. زامان سوره سینده بو تئرمین بیر پوزیتوو دیر قازانمیش و کوتلاما و اییی خوش نیت دیلنکلر و عینی حالدا کۇتو و پیس دیلنکلر اوچون ده کوللانیلیرمیش و "اوغورلو اۇن گۇرولر" سؤیله نیشی اوچون ده کوللانیلیرمیش. بئله لیکله "آئوگوری" Auguri سۇزو یئنی ایل کوتلاماسییندا و دوغوم گونو موناسیبتلرینده کوللانیلیر دی. ایندی "آئوگوری" سۇزو تکلیدکده ده، سؤیله نیلیر و آنلامی کوتلاماک و خوش- اییی دیلنکلردیله مکدیر.

بیز بو سونولان مقاله ده بو کؤکلو عادت عنعنە نی، اسکی تورک اینانجی و میفولوژی (میتولوژی) آچیسیندان آچیکلانماغینا چالیشمیشیک. سومئر میفولوژییاسی اساسیندا "آنشار" Anşar (گؤک دونیاسی) ایله "کیشار" Kişar (یئر دونیاسی) ائولنمه سیندن تانریلار یارانیر: آن An- ائنکی Enki- ایگیگی لر İgigi - ائوناکی لر Anunaki. ایگیگی لر گؤیده یاشییرلار و آئوناکی لر یئرده و یئر آلتیندا یاشییرلار. بو تانریلاردان بیرسی کای Kay (گای Gay- قای Qay- خای Xay- های Hay) اثرکک تانری و دیگر ایسه "دای" Day (تای Tay) دیشی تانری دیر. دئمە لی بو تانریلاردان "گای" Gay (قای Qay، کای Kay، خای Xay، های Hay) و "دای" Day (تای Tay)-ین ائولنمه سیندن، سولار، اوکیانلار و کارالار یا قاره لر (داغ، داش، قایا، قورولوقلار) یارانیر و کایا / قایا ایله سویون بیرلشمه سیندن اینسان دوغولور.

«سومئر تانریلارینین لیسته سینی وئره ن بیر لوح یا لوحه ده، ایلکسل (اولیه) "دنیز" ی گؤستره ن رسم- یازیسی ایله یازیلیمیش اولان تانریچا "ناممو" Nammu، گؤک ایله یئره یاشام وئره ن آنا اولاراق بئیملمیشدیر. بو حالدا سومئرلر گؤک ایله یئری،

هر خالقین اۇزونه گۆره، زامان سوره سینده بیریکلیمیش معنوی ثروتلری واردی کی او خالق گونده لیک یاشامیندا، اوندان یارارلانیر و اۇز مادی ھئیتی ایله بیرلیکده، بو معنوی ھئیتینی دا سورمکده دیر. بو معنوی ھئیتی تشکیل وئره ن تورلو- تورلو عونصورلردن بیرسی ده، کوتلاما عادت- عنعنە و تۇره ن لری و سۇز ایفاسی دیر. تورک خالقی دا آن آسکی کئچمیشه مالیک اولان خالق کیمی، بو کیمین عادت، عنعنە و دَیْلَرْدَن دُولغون بیر خالق کیمی اۇنده و ایره لی لَمکده دیر. آن آسکی زامانلاردان، کوتلاما (تبریک دئمە) عادت عنعنە سی، تورک سۇیلو خالقلاری آراسیندا، اونلارین معنوی ھئیتینده اۇز رولونو ایفا ائتمکده دیر. خالق، کوتلامادا بیرى - بیریسینه خوشبختلیق، سعادت، اوغور، باشاری، بُوللُک، ساغلیق، برکت دیله مکده بولونور کی بو دا اینسانین، خئیرسئوه رلیینی، اینسانی داورانیشینا و اینسان ھئیتینین معنوی یۇنلرینی قابارتماقدا و اوزه چیخاردیب، اۇن پلانددا اولماغینی ثبوت ائتدیره ن لردن بیرسی ساییلیر. بو کوتلاما عادت- عنعنە سی تورک خالقلاریندا، اونلارین میفولوژی تاریخینین دَریلیگینده اۇز کؤکونو بولور. بو عادت هر بیر تورک خالقینین میفولوژییاسی اساسیندا، اۇزونه خاص و اۇزه ل بیر اونگون (توتئم) و بَلگه سیله اۇز یاشام داوامینی سورمکده دیر. کوتلاما عادتینین تورک خالقلاری آراسیندا چئشیتلی سیمگه لر و بَلگه لری واردی کی کؤکو اونلارین ایناملار، میفولوژی

ایلكسل(اُوليه) دنيزين ياراتديغي اورونلر اولاراق قبول انديرلر. سيغير و تاخيل تانريلارين گويده دوغوملاريني، سونرا دا اينسانليغا بوللوق و برکت گتيرمک اوچون يئر اوزونه گوندريليشلريني آلاتان "سيغير و تاخيل" ميتي بو ميصاعلارلا باشلار:

گۆک ايله يئر داغينين آرديندا

آن، آنوناکي لری دۆل آدی و مايلاندیردی.

قازمانين ، (بو دیرلي تاريم آلتی نين) اورتايا چيخاريليشيني و کوت ساماسيني آلاتان بير شعير بو بۆلومله باشلار :

آفندی يارارلی اولانی اورتايا چيخارماق اوچون قرارلاری ديبشتيريله مه ين افندی

توپراکدان اولکه نين توخومونو فيليزلنديرن(=جوانه لنديرن) ائنليل

يۇردن گۆيو آيبرمايي دوشوندو

گۆکدن يۇرى آيبرمايي دوشوندو.

"سيغير و تاخيل" شعيرينين ايلک ميصراعسيندان گۆي ايله يۇرين بيرليگينين ، آته يي(آتک) يۇرين آلتی ، زيروه سي ده گۆيون تپه سي اولان بير داغ اولاراق دوشونولوغونو سؤيله مک منطيقليدير. ائوره نين(کائيناتين) کۆکيني آچيکلایان قاوراملاری (مفهوم لاری) بنله دير : باشلانغیچدا ايلکسل دنيز وار ایدی. سومئرلر اونو هر زامان وارميش کيمي دوشونموشلر. ايلکسل دنيز، گۆک ايله يۇرين بيرليگيندن اولوشان (تکوين) تاپميش، متشکل(کۆسمیک داغی ووجودا گتيردی.

تانريلار اينسان بيچيمينده کيشی

لشتيريلدينده، "آن" An(گۆيGöy//گایGay//کای

Kay//خایXay//هایHay) ائريل يعنی آرکک ،

"کی" Ki (يئر) ديشیدير. اونلارين بيرلشمه لریندن

هاوا ائنليل دوغو. هاوا تانريسي "ائنليل" Enlil

يۇردن گۆيو آيبردی و باباسی "آن" گۆيو آله

گنجيريرکن، ائنليل آناسی "کی" يي (يۇرى)، آله

گنجيردی ، ائنليل ايله آناسی "يئر" ين بيرلشمه سي

اؤرنين (کائيناتين) دوزنله مه سيني، اينسانين ،

حئيوانلارين ، بيتکی لرین ياراديليشی و اويگارليغي

قورولوشونو باشلاتدی. سومئرلرين، "سين" Sin و

"ناننا" Nanna اولاراق ايکی آدلا آندیغي "آی"

تانريسينين هاوا- تانريسي ائنليل-ين اوغلو اولدوغونو

دوشونمه لرینه دايناراق، آیی بيچيمده آتموسفئردن

اولوشتورولموش پارلاق، هاوا- بنزری بير جيسيم

اولاراق دوشوندوکلری سونوجونا وارماق ،عاغيل

دیشی دئييلدير. و گوئش- تانريسي "اوتو" Utu ايله

ونوس- تانريچاسی "ايناننا" inanna چوجوقلاری

اولوب، بو ايکی پارلاق جيسمين "آی" Ay

آتموسفئردن اولوشتورولدوqدان سونرا اوندان

ياراتيلميشلار. "يابانی اۆكوزلر کیمی (آی) چئوره سينده گزيئن بويوک لر" و "توخوم کیمی (آی) چئوره سينه ساچيلميش اولان کيچک لر" ديبه بيتيمله نن ديگر گزه گن لر و ييلدیزلار اوچون ده عيني سي گئچرليدير. اينسانين هنوز ياراتيلماديغي زامانلاردا،

نيپپور Nippur تانريلاری ائنليل، "گنج قیزی"

تانريچا Ninlil "نينليل" دير . "ياشلی قوجا قاديني" دا

نينليل-ين آناسی "نونبارشگون" Nunbaršegun

ایدی. نينليل-ين ائنليل ايله ائولمه سيني عاغلينا و

يوره گينه قويان آناسی ياشلی قوجا قادين

"نونبارشگون" دور. ائنليل ايرماکدا(چايدا) قايق

ايچينده نينليل ايله ائوله نير و اونو آی تانريسي

"سين"، گنبه (حاميله) بوراخير... ميلاددان اؤنجه

اوچونجو مين ایلده سومئرلر، آن آزيندان آدلاری ايله

، يوزلرجه تانريا صاحيب ديلر... بو تانريلردان

چوخو ايکينجي درجه ده دير- يعنی، اينسان کيمي

دوشونولموش اصیل تانريلارين ائشلىرى،

چوجوقلاری و خيدمتکارلارديلار. بير قيسمی ده

مومکون قده ري ياخشى تانينان و بوگون ساپتانامايان

تانريلارين آدلاری و صيقلردير. يئنه ده ايل بويونجا

قورباتلار ، تاپينما و دوعا تۆره ن لريله چوخ آرتيق

سايىدا تانرييا عيبادت ائيدردی. بو يوزلرجه تانريدان

آن اؤنملی اولان دؤرد دنه سي گۆک تانريسي "آن"،

هاوا تانريسي "ائنليل"، سو تانريسي "ائنکی" و

بويوک آنا تانريچا "نين خورساگ"دير. عموميتله

دؤردو تانری ليسته سينين باشيندا يئر آلير و اؤنملی

ائيلم (فعل – ايش) لری بيرليکده يۇرينه گتيره ن بير

گروپ اولاراق گؤستريليردی. ميلاددان اؤنجه تقريبا

۲۵۰۰ لره گنده ن آليميزده کی قايناقلاردا هاوا-

تانريسي ائنليل-ين پانتئونون باشی اولاراق گؤرونمه

سينه قارشين ، بير زامانلار گۆک-تانری سي "آن"-ين

سومئرلرجه پانتئونداکی آن يوجه حوکومدار اولاراق

قبول گؤردويونو دوشوندوره جک يئنترلی نذن

واردير. سومئرده "آن" تانريا مينلرجه ايل تاپينيلدی،

آنچاق باشلانغیچداکی اوستونلويوندن چوخ شئی

ايتيردی، پانتئوندا اولدوقجا بليرسيز بير فيگور حالینی

آلدى و داها گنج دئويرلرين ايلاهي و ميتلرينده داها آز

سؤزو انديلير اولدو ، بو سوره ايچينده کؤچلرينين

چوخو تانری ائنليل-ی گئچدی. سومئر پانتئونونون

بويوک فرقله آن اؤنملی تانريسي ، آيين، ميت و

دعالاردا باسقين بير رول اوينايان، هاوا- تانريسي

ائنليل دير... ائنليل ، "تانريلارين باباسی" ، "گۆک و

يۇرين کرالی" ، "بوتون اولکه لرین کرالی" اولاراق

تانييلمىقادير... گونو اورتايا چيخاران ، اينسانلارا

مرحمت گؤسترن ، توپراقدان هر تورلو توخوم، بيتکی

و آعاجين يئتيشمه سيني تاسارلايان تانری او ایدی.

داشیمالی دیر. حال "عبدالقادیر اینان"، "اینگ" ing (انگ Eng) سۆزونو یانلیش بولورلار، سببی بودور کی، او گره ک بو سۆزون کۆکونو تورک میفولوژی و میتولوژی تاریخینن درینلیکلرینده اختارمالی و آرمالی ایدی و بو سۆزه تورک میفولوژیاسی ایله یاناشمالی ایدی کی مع الاسف بو یۆندن یاناشماییدیر. جامع التواریکده یازیلیمیش "اینگ" ing (انگ Eng) سۆزو، "انگ بولسون" Eng bolsun جومله سینی خالق آراسیندا کوللانماغینا سبب اولوب، آما خالق بو جومله نی سون مین ایلیکلرده "گ" سسینی سالاراق، "ان بولسون" En bolsun فورمادا ایشلاییدیر، یعنی "ان تاپسین، انلی- گنیشلی اولسون، فراخ تاپسین، یوغونلاشین، بویوسون و قالینلاشسین". ایندی ده آذربایجان تورک خالق، بیرسی بیر سببه گۆره چوخ سئوینیب شئله نده، غرور دویاندا و مغرورلاشاندا، او آدام حاققیندا "یامان انله نیر، عجب انله نیر، گۆر نجه انله نیر" و بو کیمی سۆزلر و ایفاده لر دئییلیر، یعنی اۆز ساده دیلیمیزله دئسک، انئلّمک هَمَن "فراحتنامک، شیشمک و شیشه لَنَمک، مغرورلاشماق، یئکهلیک و اولولوق حیسیسینی دویماق" دئمکدیر. "اینگ/اینگ/اینگ" Eng/ing/انگ، تانری آنلامیندا اولماغا گۆره، کوتسال سۆزدور و "اینگ بولسون" ing bolsun دئییلنده، حقیقتده بیر شئی یا بیر کسی قوتساللاشدیریرسان و اونا قوتساللیق و کوتلوک بخش ائدیرسن. "اینگ بولسون" ing bolsun اصلینده لوغت معناسی "تانری اولسون" دور آما مجازی معناسی "کوتسال اولسون" یا "کوتلو اولسون" دور. چونکی تانری هر نه یه قادیردیر، هر نه یی ایسترسه، کوتساللاشدیرار و اونا کوتلو ائده بیلر. او ایسترسه محصول، تاخیل اورولر و بول اولار، بوللوق اولار، او ایسترسه بیر شئی یا بیر آدام، کوتسال و یئنیلمز اولار و اونا هنج بیر شرّ یا قارا گوج و قووه باتا بیلمز. دئمک اویله چیخیر کی رشیدالدین فضل اللاهین قنید اندیگی "اینگ" ing = موبارک و کوتلو آنلامیندا، سهو و یانلیش دئییلیمیش، اساسی و حقیقتی وار. هاوا- تانریسی انلیل، هر تورلو آغاچ و بیتکینی فیلیزلندیرمه یی و اولکه یه بوللوق و رفاه گننیرمه یی عاغلینا قویار. بو آماجلا ایکی کوتلوره ل وارلیق اولان "ئمش" Emeş (یاز) ایله "اننتن" Enten (قیش) قارداشلارینی یارادیر و هر بیرینه اۆزه ل گۆرئولر (وظیفه لر) وئریر. آشاغیداک میصرعارلار بو گۆرئولرین نجه یئرینه گننیردیگینی

اولکه یه بوللوق، برکت و گووه نجی گننیر او ایدی. ۱ رشیدالدین فضل اللاه جامع التواریکده یازیر کی "اونگون" (توتنم، بلکه، سیمگه) سۆزونون کۆکو ing "اینگ" دیر و "اینگ" ing تورکچه سۆزدور و آنلامی "موبارکلیک" (قوتلولوق) دور. نجه کی تورک لر دئییه لر "اینگ بولسون" ing bolsun یعنی "موبارک اولسون"، "کوتلو اولسون". ۲ "عبدالقادیر اینان" یازیر کی رشیدالدین فضل اللاهین جامع التواریکده یازدیگی "اینگ" ing سۆزو "موبارک" و "کوتلو" آنلامیندا، یانلیش دیر و دوزو idug "ایدوگ" دور. چونکی "ایدوگ" idug اسکی تورک دیلینده "مقدس" و "موبارک" آنلامیندا ایشلاییمیش و تورک لر اصلا و ابدأ "اینگ" ing سۆزونو "موبارک" آنلامیندا تانیملرلار. ۳ حالبوکی رشیدالدین فضل اللاهین قنید اندیگی "اینگ" ing سۆزو (موبارک آنلامیندا) گنرچکدیر و کۆکو اسکی تورک- سومئر میفولوژیاسینا دایانیر و حقیقتی وار. "اینگ" ing یا "انگ" Eng سۆزو، تورک- سومئر تانریلار پانتئونون باش تانریسی، تانریلار باباسی ساییلان، انلیل هاوا تانرینن آدی ایله باغلی دیر. او تانری کی بوللوق، برکت، محصولدارلیک، اکین، تاخیل، بیتگی و رفاه اولکه یه گننیر. "اینگ" ing یا "انگ" Eng، انلیل تانرینن آدینن بیرینجی بولومودور و "تانری" آنلامیندیر. "اینگ" یا "انگ" ده کی "ن" بوغازلی حرف (نون غوننه) دیر و "نگ" ng سسی وئریر و اصلینده "اینگ" ing یا "انگ" Eng سۆزو "این" in و "ان" En دیر. "انلیل-ین بوللوق، رفاه، برکت، محصولدارلیک، آرتیم، بیتگی تانریسی اولدوغو اوچون، بو تانرینن آدینن ایلک بولومو اولان "ان" یا "این" تورک خالقینن دیلینده یوخاریدا سایدیقلا ریمیزین تمثیلجیسی اولاراق، "ان" En// "ان" En سۆزو، تورک دیلی کاموسونا گیرمیش و ایندی ده "ان" (بویا قارشیت) - اننینه- انلی - انسیز - انگین فورماتلاریندا ایشلنمکده دیر. بیر شئی انندن بویودوکجه، گنیشله نیر، آلان آلیر، بو یوزدن "انلی" Enli سۆزو تورک کاموسوندا، بوللوق، برکت، چوخلوق، گنیشلنمک آنلامی داشییاراق، تورک خالق طرفیندن کوللانماقدادیر. "ان" En اسکی تورک میفولوژیاسیندا تانری آنلامی داشیماغی اوچون، عینی حالدا بو سۆز مقدسلیک و کوتساللیق آنلامینی داشییر. رشیدالدین فضل اللاهین جامع التواریکینده یازیلیمیش "اینگ" ing (انگ Eng) سۆزو ده، کوتلو، کوتسال آنلامینی حاقلی اولاراق

، "کایا"// "قایا" ایسه اونون کیتله و توپارلانمیش حالدا ساخلانیلان یئری ، ظرفی و قابی دیر. تورکجه "خایا" (فارسجا خایه) سوزو ده اصلینده همین "قایا"// "کایا" سوزو و آدیندان آلینما و تۆرنمه سۆزدور. دئمه لی بئله آیدینلاشدی کی "قای"// "کای"// "های"// "خای" توخوم و اسپرما و داها دوغروسو ائریلیک یا آریلیک و آرکک لیگی تمثیل ائدن و آرکک لیگین نیشانه سی اولان آنلاملاریندا دیر و بیزیم بو آدا حتی تانیریمیز اولوبدور و "خوی" شهرین آدی دا بو تانیرین آدینی داشیماقدادیر. بیزه گۆره ایلکین اصلیل آروپا سؤیلو ائرمی و یا "های" آدلاندیردیغیمیز خالق ، آروپادان آسیا تورپاقلاری و اراضیسنه کئچندن سونرا "هایاسا" آدلی ایالتده و اولکه ده یئرلشدیکلری بو ایالتین آدی دا ، همین بو "خای"// "های" تانیریین آدی ایله باغلیدیر. بیزه گۆره "هایاسا"// "هایاسا" آدلی ایالت و اراضیده (ائرمی) آدلاندیردیغیمیز خالق آروپادان بو ایالتده آغینیپ گلمه میشدن اۆنجه) یاشایان "خای"// "های"// "خای" تورکلری ، اۆز یاشادیقلاری یوردون و اراضیین آدینی دا، ائله بو "خای" یا "های" تانیریین آدی موناسییتله "هایاسا" یعنی "خای"// "های" آتا یا "خای"// "های" تانری قوموشدولار و آروپادان گلیب تورک هایلارین اراضیسنده یئرلشندن سونرا ، اونلاری دا "های" آدلاندیردیلار و ایندی ده اۆزلرینی "های" و یاشادیقلاری تورک ایالت و اراضیسنی ده "هایستان" بیلیرلر. حالبوکی "هایاسا" ایالتی ، "های" یا "خای" تورکلرین یوردو و مسکنی ایدی و "هایاسا" یا "هایستان" دا اونلارین وطنی و اولکه سی ایدی. بیزه گۆره چوخ احتمالا او زمانکی هایاسا ایالتینده یاشامیش یئرلی تورک خالقی یعنی اصلیل تورک سؤیلو "های"// "خای" خالقی ، آذربایجانین قدیم تاریخه مالیک اولان "خوی" شهرین او زمانکی خالقی ایله چوخ یاخین ائتیکلی و سوی و طایفا قوهوملوغو و بیرلیگی باغلانتیلاری اولموش اولسون. اوغوز تاریخینده دئییلر کی اوغوز خاقانین آلتی اوغلونان بیرسی نین آدی "گون" دیر. تاریخی افسانه یه گۆره اوغوزدان سونرا حاکمیته "گون خان" کئچمیشدیر. "گون خانین" دورد اوغلو اولموشدور و اونلاردان آن بؤیوکو "قایی" دیر. "قایی" هم ده بؤیوک بیر قبیله نین آدی ایمیش و او چین دن توتموش تا کیچیک آسیایا (= آنادولو) قده ر یاییلمیشدی. "قایی" قبیله سینین آدینا "قای" فونتیک شکلینده راست گلنیر. محمود کاشغری بو قبیله نی اوغوزلاردان سایمیشدی. رشیدالدین فضل الله اثرینده اوغوزلارین اسلامیت دن قاباقکی تاریخیندن بحث

آنلاتیر : "ائتنتن" Enten دیشی قویونلار قوزولار ، دیشی کچی لره اوغلاقلار دوغورتدو، ایتنک و بوزاغی چوخالتدی ، قایماغی و سوتو بوللاشدیردی، اووادا یابان کنجیسی ، قویون و ائتشنه بین اوره گینی سئوینچله دولدوردو، گۆک یوزونون قوشلارینا- ائتنگین (= وسیع ، فراخ، گسترده) یئریوزونده ییوا قوردوردو، دنیزین بالیقلارینا - سزالیکلارا (= قامیشلیقلاردا) یومورتالارینی قویدوردو، خورمالیقدا و باغدا بالی و شرابی بولارتدی ، یئتیشدیکلری هر یئرده ، آغاچلاردا منیوه وئردیرتدی ، باخچالاری یئتیشلیک لره بورودو، بیتیکلرینی زنگینلشدیردی، ائولکلرده تاخیلی بوللاشدیردی ، اییی و خوش حویلو باکیره "آشان" Aşnan (تاخیل تانریچاسی) کیمی گوربوزلشمه لرینی ساغلاادی. "ائمئش" Emeş آغاچلاری و تارالاراری وار ائتدی، آخیرلاری و آغیل لاری گئنیشتلندی، چیفتلیک لره اورونلری چوخالتدی ، تورپاغی دوناتدی و بزه دی... ائولره بول اورون (محصول) گیرمه سینی ، آمبارلارا تپه لمه ییغیلما سینی ساغلاادی ، کندلر و یئرلشم بیریملری قوردوروب اولکه ده ائولر اینشا ائتدیردی ، داغلار بویونجا تاپیناکلار (= معبدلر) یوکسلدی. ۴ آن اسکی اینانجا گۆره باش تانری "آنق" Anq (نق) نون غوننه اولاراق داها دوغروسو "ق" ساقیط اولاراق "آن" An ویاخود "ن" ساقیط اولاراق "آق" (Aq)، یئر تانریچاسی "انکی" Enki ایله ائولنیر و ایلکین سولاری و اوکیانی ، داها دوغروسو "تای" Tay یا Day "دای"- ی دوغور، یارادیر. آنق Anq + انکی Enki = انکی Enki (تای، دای، زای، سای) دای، تای، زای، سای = (تای، دای، زای، سای) tay, day, zay, say همن تورک دیلینده "چای" یا "سو" دئمکدیر. گۆک تانری بو "تای" یا "دای" (چای، سو) ایله ائولنیر ، یئر اوزو دونیاسینی دوغوب یاراتیر.

گۆی Göy (گۆک) + تای Tay =

گۆیتای Göytay (گۆیئوی Göytoy، گۆیتئی Göytey، گۆیتئی Geytey، گۆیتئی Geyti) . گۆیتئی (ایندیکی فارس دیلینده "گیتی" Giti)، جاهان ، دونیا، یئر اوزو دونیاسی دئمکدیر. بو سوز ایندی ده ایرانین فارس ادبیاتیندا جاهان، دونیا آنلامیندا ایشلمکده دیر. دئمهلی گۆی تانریسی، "یئر" له ائولنیر، یئر دۆلندیریر، مایالاندیریر و یئر کایانی/قایانی (کارانی، کاره نی، قارانی، قاره نی) دوغور. کایا/قایا دا اینسانی دوغور (ائرکک و قادین آدمینی). ائرکک اینسان "کای"// "قای" دیر و دیشی اینسان "دای" (دیر (ائش، تای، سو)). "کای"// "قای" توخومدور

2018 XUDAFƏRİN 168-۱۳۹۷ / مهـر / ۱۶۸ خـداآفرین

قۇيۇنۇن" دىمىكىدۇر. لازىمىدۇر قۇيۇنۇن ئادەم كى
 "گۇندا" سۆزۈ اينىدى دە فارس دىلىندە "گۇندە"
 Gonde ئۈزۈن قۇرۇبۇب ساخلاماقدۇر.
 قايتۇ/كايتۇ، قۇت/كۇت ، بۇلۇق، چۇلۇق ،
 بىرەك دىمىكىدۇر. بۇلۇ توخۇملاماق ، كۇرلەك ، كۇر
 تۇكىمە دىمىكىدۇر. بۇلە گۇر و بۇلۇ توخۇملانان و
 بۇل كۇر Kūr تۇكن حىيوان "بالىق" دىر. "بالىق" ھەر
 دىفە سۇيا كۇر kūr (=توخۇم) تۇكندە ، بۇلۇ و كىتلە
 حالدا كۇر تۇكۇر. بۇنا گۇرە دە تۇرك
 مېفولۇزىياسىندا بىر چۇخ تانزىلار "بالىق" فورماسىندا
 و گۇنىمىندە دىر و اونلار بالىق دونۇندا و بېچىمىندە
 گۇرونۇرلۇر كى بو دا، بۇلۇق و اوغۇرلۇق بۇلە
 سىدىر. "سۇمۇر چىيۇ(مىخ) يازىسى دىزگە سىندە
 ،اون سۇكىز (۱۸) تەمىل اندىجى گۇستىرگە بېچىمىنى
 گۇستىرە ن تابلۇدان بىرىسى "بالىق" رەسمى دىر.
 "ھا"(گا،كا) ، بالىك سۇزجۇغۇن سىمگە لر، بو
 گۇستىرگە سۇمۇر يازىسىنى فونىتىك گلىشىمى اوچۇن
 بىر باشقا ئۇرۇنك اولۇشتۇرۇر. چۇنكۇ سۇمۇرچە
 "ھا"(گا/كا) سۇزجۇبو يالنىزجا "بالىق" دىيىلە بىلمەك
 ئانامىندا گلۇردى..."
 بو سىبىدۇن "بالىق" حىيوانىنا "قۇت"دا دىيىلىر.
 "ھۇت/كۇت /ھىت/ھۇت" ھامىسى "قۇت" qut
 تەرمىنىنى فونىتىك وارىانتلار دىر. چۇخ اھتىمال
 كى اسكى تۇرك دۇولت و اويگارلىغى سايبان
 ئادۇلۇدا "ھۇت" يا "ھىت" و سۇمۇرلۇر زامانى
 ئازىباجان ، ئادۇلۇ و ايران زاگۇرس داغلارنىدا
 ھاكىمىت قۇران «كۇنتى لر»(قۇنتى لر) دۇولتى و
 خالىق دا(آكادىلارى يۇنن و آرادان قالدۇران) بو
 "ھۇت/قۇت/كۇت" سۇزۇ ايلە باغلى اولمۇش اول .
 "ھۇت"/"ھۇت" سۇزۇنۇن ئانامى ھاقىندا شۇس
 الدىن سامى "كامۇس تۇركى"دە بۇلە يازىر :
 ھۇت/ھۇت= بۇيۇك بالىق ھۇت/ھۇت بۇرچۇ= اون
 ايكىلىك بۇرجلاردان(بىل ايلارىندان) بىرى كى
 گۇنش بۇنا شۇباط آيىندا داخىل اولۇر. ۷ دىمەك
 "ھۇت"/"ھۇت" سۇزۇ ، گۇت/قۇت/كۇت سۇزۇلرىنى
 باشقا فونىتىك وارىانتلارنى اول بىلر. نۇجە كى
 "كۇت"/"قۇت" سۇزۇنۇن ئانامىنى سۇزۇلۇكلردە بۇلە
 يازىرلار : يۇغۇن، تۇپلام، كىتلە، بىغىنتى، بىر يۇرە
 تۇپلانمىش، مۇقس، بۇل . بۇلە ايسە "باركۇت"
 سۇزۇنۇن ئانامى "بۇيۇك بالىق" و مجازى ئانامى
 "چۇخ بۇلۇق" اول بىلر. "باركۇت" سۇزۇندە ايشلە
 نى "بار" ، بۇيۇك،چۇخ، ايرى، يۇغۇن ئاناملارنىدا
 و "كۇت" ايسە ايبى،خۇش،خىيىرلى ، بۇلۇق ،
 چۇلۇق ئاناملارنىدا. بو ايكى سۇزۇ بىرلەشە رك
 "باركۇت" يارانىر و ئانامى "چۇخ بۇلۇ اولسۇن" ،
 "چۇخ خىيىرلى اولسۇن" ، "چۇخ سۇيۇنچلى و ايبى

باغلى دىر، يەنى بو شەرىن آدى ھەن "خاي" آدىلى
 ئىركك تانزىنىن آدىنىن شەرىنە قۇيۇلۇدۇر. Xay----
 Xoy> عصيرلر و مىن ايللىكلر كۇچىكچە "خاي"
 تانزى آدى ، فونىتىك دىيىشلىكىنە مەروۇس قالاراق
 "آ" A صائىت سسى "ا" O صائىتىنە چۇيۇرلىيىدۇر.
 دىمە لى بۇلە آدىن اولۇر كى "خۇ" شەرىنىن آدىنىن
 ئانامى "ئىرككلىكى تەمىل ئادەم ن خاي
 //قاي//كاي//ھاي تانزىسى" ، "ئىرككلىك تانزىسى"
 يا سادە و كانكرۇت اولاراق ، "خاي تانزىسى"
 دىمەك دىر. كۇتلاما و يا كۇت دىلە مك ، توخۇم،
 نىل آرتىرىلماسى، بۇلۇق و چۇخالما ايسە بىندە
 بولۇنماك دىر. گايۇت//كايۇت ، كۇپك گىلۇردىن
 سايبان حىيوانىن آدى دا ،ئەلە بو گايۇت//كايۇت يا
 گۇيۇت//كۇيۇت (=گۇت/كۇت)دان آلىنمايدۇر .
 بىرتىجى وھشى جانلار تۇرك دىلىندە "كۇرت"
 دىمەك دە ، ھەن "گايۇت//كايۇت" ، "كۇيۇت /
 كۇت" دىمە بىن دە كۇكۇ و اساسى بۇرادان دىر.
 "كايۇت" حىيوان آدى دا، زامان سۇرە جىندە كۇت/
 گۇت سۇزۇنە چۇيۇرلىيىدۇر. كايۇت ---- < كۇيۇت-
 <---< كۇغۇت<---< كۇوت<---< كۇت Kayut---
 kout---> kout---> koğut---> koyut--->
 بىرتىجى حىيوانى بو KAY.UT تانزى سىنا بۇلە
 سۇچىلمەسى ، بو آدى كازانماسىنا سبب اولۇدۇر.
 يۇخسا بو بىرتىجى حىيوانا تۇرك لىر اصلىندە "بۇرى"
 Bori/Böri دىيىرىمىش. فارس دىلىندە "فرخندە"
 دىيىل سۇز و تەرمىن "كۇتۇلۇ"/"قۇتۇلۇ" ئانامىندا
 ايشلىنىر كى اصلىندە تۇرك سۇزۇدۇر و ايندى دە
 فارس دىلىندە كۇللاماكدۇر. كۇت و كۇتلاما سۇزۇ
 ، كۇرت (بىرتىجى حىيوان)لا ايلگىلى اولاراق،
 "فرخندە" سۇزۇ دە ، بو حىيوانىن باشقا تۇرك آدى
 يەنى "بۇرى" ايلە باغلى دىر. "فرخندە" تۇرك
 اصىللى سۇزۇنۇن، اصلىندە ايكى اھتىمالى وار.
 بىرىنچى اھتىمال بو كى : بو سۇز ايكى بۇلۇمدىن
 يارانمىش اول . يەنى اسكى تۇرك سۇزۇ اولان "پار"
 Par (= ايشىقلى/ پارلاق) و اسكى تۇرك سۇزۇ
 اولان "گۇندا/كۇندا" Gunda/Kunda (= چۇك
 يۇكە ، بۇيۇك، زىرپى)دان يارانمىش اول و گۇنللىكە
 "زىرپى و يۇغۇن ايشىق// پارلاق يۇكە// چۇخ
 پارلاق" اولمۇش اول و فرخندە دىيىلىدەكە قارشىداكى
 اينسانا آرزى اندىلىر كى چۇخ پارلاسىن و
 ايشىقلانسىن . ايكىنچى اھتىمال بو كى بو سۇز "بارا/
 بۇرە" (=قۇيۇن) سۇزۇ و "گۇندا// كۇندا"
 (يۇكە،ايرى، جىمىلى،بۇيۇك،چۇخ) سۇزۇلرىنى
 بىرلەشمە سىندىن يارانمىش اول و ەمومىتدە "يۇكە بۇرە//
 بۇيۇك قۇيۇن// چۇخ قۇيۇن" و ياخۇد "چۇخالسىن

اولسون" دئمكىدیر. انله بو سببدن بیر سیرا تورک خالقلارىندا ، بیرىسى بیرىسى ایله گۆروشن زامانى بو جومله نى سؤیله ییرلر : "برخوردار اولاسان" . "برخوردار اولاسان" سۆزو اصلینده "بارکوتار" اولاسان" دیر . بو جومله ده "بارکوتار" سۆزونده ، "بار" (= بؤیوک، ایری، یوغون) ، "کوت" (= ایی، خوش، خئییر، بۇلۇق، برکتلى) و "آر" (= آد دوزلن شکیلچى) و یا جمع باغلاما علامتى و نیشانه سیدیر. بئله لیکله "بارکوتار" سۆزو "چوخ اییلیک لرده و خوشلوقلاردا یاشایسان" ، "چوخ خئییرلیک لر ایچینده اولاسان" و مجازی آنلامدا "چوخ ساغلام و ایی اولاسان" دئمكىدیر. بارکوت سۆزونده کی "بار" سۆزونو "پار" بیلیم نظردا آلساق ، او زامان بارکوت سۆزونو "پارکوت" Par.kut یا "پارقوت" Par.qut کیمی برپا ائتمک لازیمدیر و "پارکوت" سۆزونون آنلامی "پارلاق و ایشیلدايان بالیق" ، "مقدس و الهی بالیق" و "بالیق تانریچاسی" یا "بالیق الهه سی" دئمكىدیر. میفولوژیدا بالیغین سو تانریسی "انكى" Enki ایله ایلگىسى و باغلانتىسى بیر نورمال و دوغال ایشلىكىدیر. اورادان کی "انكى" عاغىلى لىق و اولسولوق و ذکا تانریسى دا ساییلیرمیش، بالیق دا "عاغیل" ، "دوشونجه" و "اولسولوق" بلگه سی و سیمگه سی کیمی ساییلیر. بالیق رسمی مۇهورلر اوزه رینده ، اوزه للیکله اسکی بابیل دئوری مۇهورلری اوزه رینده ، چوخ زامان هئیکل جیکلر و اویومسوز و کؤتومسر عونصورلارین یانیندا (عین تانریلار و دئولرین/ دئمونلارین اینسانا یوروشو کیمی زامانلاردا) دورور . بلکه ده بو یئرده دورماسی ، بو سببه گۆره دیر کی بالیق بیر خئییر و اییلىک بلگه سی کیمی ، کؤتو و کؤتومسر و کؤتولوک سئوهر قارا دئولر و قارا گوجلرین قارشىسىندا برابرلىک و ائشیتلىک یاراتماق اوچوندور.^۸

کوتلاما تانریسى ، تورک میفولوژیاسیندا اوزه للیکله اوغوز- تورک میفولوژیاسیندا "آناهیتا" Anahita تانریچاسی ایله ایلگىلىدیر. آناهیتانین بلگهسى و نیشانه سی بالیق دیر. او بالیق بیچیمینده ، قیافه سینده و گئییمینده اولورموش. بونا گۆره دیر کی سامی دیللی خالقار بالیغا "حوت/هوت/هیت" دئییردیله و ایندی ده "هوت"/"حوت" سۆزو، سامی سؤیلو عربلرین دیلینده "بالیق" و "ئیکه – ایری بالیق" آنلامیندادیر. بو دئیگیمیزین ثبوتوندا دهخدانین لوغت نامه سینده ، فرهنگ فارسى معین ، آبادیس دیکشنرىسى، فرهنگ لغت المعانى کیمی منبع لره

مراجعت ائتمک اولار. "حوت" سۆزونون ایزینی قرآن کریمده همچنین بولماق اولار. قورآندا "حوت"/"هوت" سۆزو "نهنگ" و "بالینا" آنلامیندا دفعه لرله گلییدیر. قورآندا او جومله دن ، حضرت یونس و حضرت موسی نین داستانلاریندا "حوت" ، ینکه بالیق و نهنگ آنلامیندا گلییدیر. اوغوز – تورک تانریچاسی آناهیتا(آناهیت) بالیق آناسی ، سو پرپسی ، دنیز پرپسی ، بوللوق و آرتیم تانریسی کیمی ساییلیرمیش. بو اوغوز- تورک تانریچاسی(آناهیت) ، تورک سؤیلو سومئر و ایلام خالقینین تانریچاسی "نانا" Nana ، "ننه" Nəna و آن اسکی زامانلارداکی "آرتیمیس" Artemis (وحشی حیوانلارین تانریچاسی) ایله بیرگه ساییلیرمیش.^۹ "کوتلو اولسون" دئییلنده ، اصلینده "هوتلو (حوتلو/قوتلو/کوتلو) اولسون" دئییلیر. "بالیق" ، بوللوق ، آرتیم ، برکت سیمگه سی و بلگهسى اولدوغو اوچون ، اونون بالیق یعنی "هوت(قوت/کوت) اولماسینی ایسته بیریک. بورادا بو دئییلن لردن بئله نتیجه آلییر کی میلاددان اۇنجه آنادولودا قورولموش و یارانمیش "هیت"/"هنت"/"هیتیت" دؤولتی و اولکه سینین آدی دا همین قوت/کوت/خوت/حوت تانریچاسی یا داها دوغروسو بالیق الهه سی "آناهیت" یا "آناهیتا" نین آدی ایله باغلیدیر.

بیر سیرا تورک خالقلارینین میفولوژیاسیندا "قویون" Qoyun خئییر ، برکت ، بوللوق بلگهسى و سیموولو ساییلیر. "قویون" Qoyun حیوانی نین آدی دا دئمک اولار بونا گۆره سنجیلیب کی اسکی تورک دیلینده (اوزه للیکله ایندیکی اوزبک تورک خالقیندا) "قویون" Quyun یاغمورا و چوخ یاغیملی و شدت لی (طوفان و قاسیرغا ایله یاغان) یاغمورا دئییرمیشلر و بیلیریز کی یاغمور دا بوللوق، خئییر و برکت دیر. یاغمور یاغارسا ، یئرده چاپلار ، سولار آخار و سو بۇل اولار ، سو بۇل اولدوقدا، بیتگی و اکین ، تاخیل ، مئیوه- یئمیش بول اولار. بونون اوچون ده "قویون" Qoyun حیوانی نین آدی ایله "قویون" Quyun سۆزو بیر- بیرله باغلی دیر.

قویونداکی "قو" Qu سۆزو بیر چوخ اسکی تورک خالقلارینین دیلرینده ایلدیریم و شیمشک تانریسى آنلامیندادیر. بو سببدن هون تورکلرینین ایلدیریم و شیمشک تانریسینین آدی "قوار" Quar /Kuar "کوار" دیر. "کوی/قوی/کوی" Kuy/Quy /ku/ قوqu و آذربایجان، اوزبک، آلتای ، اویغور، کازاک ، تاتار، باربین، تنلوت و باشقا تورک

نښه بېله ديگي "ذات"، جانلي طبيعتين (دوغانين) اوزودور. اينسانين دوغولماسي، ياشاماسي، اولومو، طبيعته كي (دوغادكي) ياي، يازا، قيشا بنزه ديلىردى. طبيعتين (دوغانين) اولوب-ديريلمه سي تصوورو و سانيلماسي اسكي سومرلرده همچنين وار ايميش. سومرلرين محصولدارليق تانريچاسي "تامموز"ون Tammuz (تمموز Temmuz) شرفينه دوزنله ديكلري آيين و توره ن، بويه بير ايناملا سسله شيردى. آذربايجانليداردا، واختيله يازلا- قيش ساواشيني، آيين و توره ن كيمي كنجيريرميشلر. بو اينام آذرى تورك خالقينين دوغما فولكلورو و "كوسا-كوسا" Kosa-Kosa اويون آيينى و رسمينده اوز عكسينى تاپميشدير. كوسا قيشين و اونو اولدوره ن كچي ايسه يايين- يازين بلگهسيدير. كوسا (قيش) نه وارديرسا بيغيب آپارماق ايسته بير، گنتمك ايسته مير. كچي اونا، اونون حياتينا سون قويماق اوچون، اونولا ووروشور و اونو (قيشي) اولدورور. بو ووروشمانين ميفولوژى كوكو وار. قيشلا، يازين ووروشوندا خالقين ايلكين دوشونجهسى، دونيا گوروشو، دونيانين هر زامان تكاملدا اولماسي دوشونجهسى اوز عكسينى تاپميشدير. كچي بير چوخ اسكي خالقاردا و او سيراندان تورك ديلي خالقاردا، يازين و يازلا باغلي محصولون بلگهسى سايلميشدير. اسكي تورك خالقارلين اينانجيندا كچي ياز و اونون نعمت لرينين بلگه سيدير و يازي تمثيل انتديگينه گوره دير كي تورك دستانلاريندا هامى-دان چوخ، او طبيعتين يئنى-دن جانلانماسينين قئيدينه قاليير.

وازو Vazo يا گولدان، بوللوق و بركت بلگه لرندن بيريسي ده جامدان و شوشه دن قايريلميش آغزي گئن هوم وازودور. بو وازو يا گولدان بوينو قيسسا و گيرده تتي وار كي سو آغزيندان داشماقداي. گاهدان گؤستريلير كي هر تورلو باليقار اونون ايچينده اوزمكه دير و يا اونون ايچينده كي سوبونون يئرني توتوبلار. بوتون هئيكل لر اولاييلر كي بو وازونو آينه توتموش اولسونلار. بو وازو يا گولدان، آن اسكي تاريخي دنورلردن تا اهمنى (هخامنشى) سلاله سي دنورينه قده ر، اينجه صنعتده اوزونه خاص و اوزه ل يئر توتوبدور. ظاهيرده اويله گورونور بو وازونون آكادجا آدى "هنگالو" Hegallu بوللوق آلامينداير. هنگالو سوزونده "هي" He همن "ها"/"خا" (=كور / توخوم)، "گال" (= قالين/يوغون/كيتله وى) و "لو" ايسه منسوبيت شكيلچي سوزو، عموميتله "چوخلوق"، "حددينن آرتيق" آلامينداير. بو وازو يا گولدان ويا خود دولچا، سومر - آكاد دؤورو اويگارليغيندا گاهدان سو

خالقارلينين دبللرينده "سس، باغيرتى، باغيرما، خبر وئرمك، جار چكمك" آلاميندا ايشلمكه دير. بو تورك سوزو، توركچه "قولاق" qulaq سوزونده ايشله نيلىر. تورك خالقارليندا، او سيراندان اوغوز توركلرينده "قويون" Qoyun آرتيمي ايله باغلي زوومورفيك اونگون سايليرميش. بيز آغ قويون و قارا قويون اونگون و سيمگه اولماسينا "اوغوز نامه" ده توش گليريك.^{۱۰}

اسكي تورك خالقارليندا "قويون" وئرمليگين، محصولدارليغين، آرتيمين زوومورفيك اونگونو، سيمگهسى و بلگهسى سايليرميش. اوغوز كاغان اوغوللارينين گلّه جكه تورثيب- آرتمالارى، بوللو دولانمالارى اوچون، اونلار قويونو اونگون و توتتم وئير. قويونون زوومورفيك اونگون و توتتم اولماسي اينامى، سون زامانلار قده ر، بير چوخ تورك خالقارليندا ياشاميشدير. اونلار اينانيرديلار كي قويون، وئرمليك، محصولدارليق، آرتيم اونگونو و توتتمى ايدي. دنمك قويون اونگونو و بلگه سي او قده ر گوجلوي ايميش كي ۲۰ - جى يوز ايلليگين ۳۰- جو ايللرينه قده ر ياشاميشدير. روس انئتوگرافى A.Lipski بويه يازير: "خاكاس توركلرينده اسكيدن برى قويون هئيكلى - قوزه مننگير - Quze Mengir قويونلارين دوللمه سينه، بالالاماسينا يارديم انده ن اونگون و توتتم ايميش. انله بونا گوره ده خاكاسلار اوغورلو محصول توي- بايراميني (تاخيل بيچيميندن سونرا) قوزه مننگيرين يانيندا كنجيريلر و شرفينه قوربان كسيب و قوربانليقدان اونا پاي وئيرميشلر. انله بو سيبدين آذربايجان تورك خالقى دا قبير، مزار داشلارى اوزه رينده قويون، قويون باشيني و گلّه سيني و قوچ فيگورو رسم انده رميشلر.

بير سيرا تورك خالقارى "كچي" ني (تكه ني) قوتلاماق و بوللوق سيمگهسى و بلگهسى كيمي سئچميشدير. كچي ده، قويون كيمي چوخ فايдали و خنبيير وئره ن بير حنيوان اولدوغو اوچون و عيني حالدا يازين بلگهسى و سيمگهسى سايلديغي اوچون، بوللوق و قوتلاما اونگونو و سيمگهسى سئچيلىبدير. زئوس Zeus كيمي اسكي اورتا آسيا خالقارلينين سو، محصولدارليق، دوغوم تانريچاسي Diza ديزانين بير سيرا ميفيك كنيفيت لرينه، قادينلارين قورويوجوسو "امبار تانريچاسي" Ambar Tanrıçası يينه لنميشدى. بويه بير افسانه وار كي كوتسال امبارين يانينا داغان وحشى كچي گليرميش و اونو ساغيب سوتونو ايچرميش. دنمك تانريلارى، تانريچالارى، باتيرلارى و ايگيدلري كچي بسله ميشدير. تورك خالقارلينين انپوسلاريندا كي كچي

"باریق" سۆزۈندىن ئالېنمادىر. "بورى" Bori يا "بۆرى" Bōri تورک- موغول سۆزۈنۈن بېرىنچى بۆلۈمۈ "بور" Bor/Bör سۆزۈ ، فارس دېلىنە كۈچە رك ايندى دە "كسمك" Kəsmək ، "كسن" Kəsən ، "بيچن" Biçən ، "پارچالايان" Parçalayan ، "باریق" باریق-ين ايكنىچى بۆلۈمۈ اولان "ايق" ıq سۆزۈنۈ ، اسكى تورک سۆزۈ "اق" /aq "اوق" oq سۆزۈ ايله باغلاماق اولار. "اق" aq يا "اوق" oq سۆزۈ ، اسكى تورک دېلىنە تانرى آنلامىدا ايشلىنىمىش و بونا ثبوت اولاراق ، دىمك اولار "اوقان" oqan يا "اوغان" oğan (= تانرى) ۱۶ سۆزۈ دە ائله بو "اق" /aq "اغ" ağ يا "اوق" oq "اوغ" oğ سۆزۈ ايله باغلىدىر. دىمك اولار تانرى آنلامى بو "اق" aq يا "اوق" oq سۆزۈنۈن بېرىنچى درجه لى آنلامىدىر و "اوق" oq (=اوك) ok /اوخ ox بو سۆزۈنۈن ايكنىچى درجه لى آنلاملارى سايىلىر. نىجه كى "اغ" رنگى (=بوياسى) تورک ميفولوژياسىدا ، تانرىيا عايىدىر ، تانرىنن بىلگىسى و تانرىنن رنگىدىر. "بار" سۆزۈ اسكى تورک خالقينن دېلىنە ، اصلينە "پار" ايمىش. "پار" سۆزۈ "بار" سۆزۈنۈن فونىتىك واريانتىدىر. "پار" اسكى تورک دېلىنە "تانرى" آنلامىنى داشىيىرىمىش. "پار" ، پارىلداماق و ايشىلداماق آنلامىنى داشىيىرىمىش ، چونكى تورک خالقينن ايلك تانرىسى گونش اولدوغو اوچون ، تانرى آنلامىدا "بار" و "پار" سۆزلىرى دە ، پارلاماق و ايشىلداماق آنلامىنى قازاندىلار و بو آنلاملاردا ايشلىنىلدىر. بونولا تانرى آنلامىدا ايشلە نىن "باراق" baraq / "باروق" baruq / "پاراق" paraq / "پاروق" paruq سۆزلىرى دە ، "ايشىلدايان تانرى" ، "پارلايان تانرى" آنلامىدا ايشلىنىمىش اولوبلار. "باراق" baraq / "بارق" bəraq سۆزلىرى اوزىك تورک خالقينن دېلىنە "خىيرلىك" ، "بركت" ، "يارارلى" ، "قازانچ وئىرجى" ، "بۆلۈك" و "چوخلۇق" آنلاملارنىدا ايندى دە ايشلىنىمىش. "باروق" baruq / بۇرۇق boruq / بۇرۇك borok سۆزۈ عرب دېلىنە كۈچە رك "ايلدىرىم" و شىمشك پارىلدىسى و "الكتريسيته" آنلامىدا دا ، ايشلىنمە يە باشلادى ۱۷ . بونون اوچون دە ، الكتريسيته نين دونيا خالقلىرى ايچىنە ، بىلگىسىنى گۇستىرمك اوچون "بوروك" borok سۆزۈنۈن آنلامىنى گۇستىرە ن بىلگە دن يارارلاندىلار: عرب دېلىنە توركچە سۆز اولان "بارق" barq ، "بارك" bark سۆزۈندىن ، چىشىتلى كوتلاما آنلامىدا اولان

تانرىسېنن (ائىكى Enki // ائا EA) آلىندە دىر ، امما او دۆورلردە ، سونراكى دئورلر كىمى ، چوخ زامانلار "لاهمو" Lahmu ، اونو آلىندە توتور. اؤيله گۇرونور بو رول ، ائا و "آبزو"نون يارادىلىشلارينا ، يعنى آبزوييا عايىد ايمىش و دۆلۈك ، بۆلۈك رمزى و بىلگە سى ايمىش. ۱۲ بىر چوخ تورک دىللى خالقلاردا "قورد" آن گۇركملى زوومورفيك اونگونلاردان سايىلمىش و آرا- سيرا گونش بو حىيوان فورماسىدا تصور ائىلمىش. ائله بونا گۇرە دە اسكى ميفيك افسانە لردە ، تارىخى افسانە لردە ، داستانلاردا ، ناغىللاردا گونشى تىمىل ائندە ن قورد // بۆرى هر زامان گونش شوعاسى ايله ، ايشىقلا باغلى اينسانلارن گۇزۈنە گۇرونىرمىش. مثال اوچون "اوغوزنامە" دە قورد گۇيدىن ائندىن ، گونشېن اينسانلاشمىشى ، زولاق ايشىغىن ايچىنە ، اوغوزون خنىمە سىنە (چادىرىنا) گىرىر و اونا يول گۇستە رىر : دان ائرتە اولدوقدا ، اوغوز كاغانن چادىرىنا گون- دن بىر ياروق (ايشىق - نور شعاسى) گىردى . اول ياروغون ايچىندىن گۇك تولكو ، گۇك گوموشو بوبوك بىر ائركك قورد چىخدى ۱۳ . قورد ، تورک خالقلارنن ميفولوژىسىدە گونشېن بىلگىسى اولدوغو اوچون تېرۈك و خوش اويوملۇك بىلگە سى دە سايىلىر. بو جاناوارا موغولجا "بۆرى" دىيىلىر. "بورى" سۆزۈ اصلينە "بارىغ" Barıg يا "باریق" Barıq ايمىش. بارىغ يا باریق ، گونشېن بىلگىسى و سىمولو سايىلدىغىنا گۇرە ، "تانرى" يا "آلاه" آنلامىنى دا ، زامان-زامان داشىيىب و بونون اوچون بو سۆزۈنۈن سونونداكى يوموشاق "غ" نين دوشمە سىلە ، "بارى" Bari فورمانتىنا دوشوبدور. بو سۆزۈنۈن بو آنلامدا اولدوغونو فارس دىلى و ادبياتىدا ايشلە نىن "بارى" Bari ، "بارى تعالى" ايفاسىدا اولدوغو كىمى (= تانرى) الله معناسىدا اولان تىرمىنە گۇستىرىلر ۱۴ . بو سۆز ايندى دە ، فارس دىلى و ادبياتىدا تانرى آنلامىدا ايشلىنىمىش دىر . بارىغ Barıg <--- بارى Bari <--- بارى Bari توركچە اولان "باریق" Barıq سۆزۈنۈن عربلر دە ، تورک خالقى دېلىندىن آلاق اونو "بارق" Barq / "بارق" Bərq فورمانتىدا ، ايلك اۇنجه ايلدىرىم ، شىمشك پارىلدىسى اوچون و سون زامانلاردا الکتريسيته آنلامىدا ايشلە دىرلر. ۱۵ عرب- فارس دېلىنە "برق" Bərq سۆزۈ ايندى دە ، پارلاماق ، پارىلتى ، پارلايىش ، و ايشىلداماك اوچون كوللانيلر. دىمك عرب- فارس دىلى و ادبياتىدا ايشلە نىن "برق" سۆزۈ دە ، كۆكو تورک- موغول سۆزۈ "بارىغ" ،

خۇروز xoruz گۈنەشە اینام آز- چوخ دېیشیلیمیش فورمادا تورک خالقلارینین باشقا ناغیللاردا و افسانە لرینده همچنین اؤز عکسینی تاپمیشدی . بو باخیمدان "خۇروز و پادشاه" ناغیلی مئراک اندیجی دیر. ناغیلدا خۇروز گۈنەش ایله ، شاه ایسه قارانلیقلا باغلی دیر. بللی دیر کی بیر چوخ خالقلاردا ، او سیرادان تورک خالقلاریندا خۇروز گۈنەشین چیخماسینی خبر وئره ن زوومورفیک اونگون و توتنم سایلییر. ائله بونا گۈره ده اوغوز خاقان ، اوغلانلارینا حاکیمیت بخش انده رکن ، تۇیوغو (خۇروزو) اونگون، توتنم وئریر و مقواسینی (ماسکاسینی) قیرخ کولاج آغاجین باشینا قۇیور. تورک خالقلاریندا ، او سیرادان اوغوز تورکلرینین میفولوژییاسیندا خۇروزو ایشیغین ، گۈنەشین بَلگەسینی ، شاه یئیر (طبیعتده گۈنەشی ، گنجە و قارانلیق اودور ، یعنی گۈنەش باتیر). سونرا شاهین قارنی سۈکولور ، خوروز ایشیقلی دونیا چیخیر. تورک میفولوژیسی باخیمندان بونو بۇیله ایضاح و آچیکلاماق اولار : گنجە (شاه) ، گۈنەشی (خۇروزو) آخشام چاغی اودور ، صاباحیسی دان یئری سۈکولنده (شاهین قارنی سۈکولنده) خۇروز ایشیقلیغا چیخیر . گۈنەش یئنی دن دونیانی ایشیقلا ندیریر.^{۱۸}

آلتایلیلاردا و کازاکلاردا (قازاقلاردا) "قودای" quday یا "قوتای" qutay آدیندا تانری واردی. قودای quday (کازاک، قیرقیز لهجه واریانتی :کودای kuday) دا "قود/قوت" qut سۈزو قاتیلیب ایشتیراک اندیدیر. قودای// کودایدکی قود/قوت ، خوشبختلیک / روح/ حیات گوجو / حیات مغزی(اۈزه یی) دئمکدیر. دئمەلی بو تانرینین آدی "حیات گوجو وئره ن" ، "روح وئره ن" ، "یارادیجی" ، "اینسان یارادان" آنلامیندادی^{۱۹}. "قوت" qut سۈزو دیوان لغات تورکده "سعادت" ، "دؤولت" ، "بخت" ، "اقبال" آنلاملاریندا گلیب دیر. قوت سۈزو موغولجا موبارکلیک ، سعادت ، بخت ، اقبال ، دؤولت دئمکدیر.^{۲۰}

"قوت" سۈزو تورک میفولوژی تفککور و دوشونجه سیله باغلی دیر و اونون تورک دیلرینده مئراکلی آنلاملاری واردی. "قوت" -ون روح/ جان وئره ن / حیات اۈزه یی / خوشبختلیک و باشقا آنلاملاری تورک خالقلاریندا گۈنیش یاییلمیشدی. ۹-جو یوز ایللیکده حاکیمیت سورموش "منلیک تنکین" Menlik Tekin، خاقان اندیلیدکن سونرا uluğ Tenkir" اولوغ تنکیر" ده قوت بولموش، آلپ تولوک بیلگه کاغان" Alp Tuluk Bilge Kağan بو یوخاریدکی جومله نین آنلامی بۇیله دیر : اولو گۈکده آغ یازی (قوت/خوشبختلیک) تاپمیش، قهرمان،

سۈزلر یارانیدیر. او سیرادان "بارک الله" ایفاسیندا گلن "بارک" (=موبارک) ، " تبریک" (= کوتلاماق) ، "بارقه " (= شیمشک، ایلدیریم پاریلدیسی) و باشقالاری یارانیدیر. تبریک عرب دیلینده اوغور ساپما دئمکدیر.

عرب دیلینده (اۈنجه یوخاریدا دندییمیز) بۇروک borok سۈزونده ، "بۇر" bor حیصه سی "کسمک" kasmək ، "کسیلمیش" kasilmiş ، "ایکی یئره بۇلونموش" آنلامیندا و "وق" oq (اۈک ok) ، اوجو سیوریلی اوق oq دئمکدیر. دئمە لی تورک سۈزو "بۇرۇک" borok، سینیق یا قیریق اوق دئمکدیر کی بو دا الکتریسیته نین بلگەسی گیبی، بوتون دونیا خالقلارینا بللی و تانیشدیر. بیزه گۈره ایندیکی انگلیس دیلینده ایشله نن "بریک" break (= سینماق // قیریلماق)، "بریکنگ" breaking (= سیندیرماق ، قیرماق) ، "برۇک" broke (= سیندی ، قیریلدی) و "بروکن" broken (= سینمیش ، قیریلیمیش) کیمی سۈزلر ده همین اسکی تورک سۈزو "بۇرۇک" دان آلینیب و اینگلیس دیلینده ایشله نیلیر. بیر سیرا تورک خالقلاری ، او سیرادان اوغوز تورکلری "بورى" bori / böri (= بیرتیجی حنیوان یا جانوار) آنلامیندا سۈزونو ، "کورت/ قورد" کیمی ایشله دیلر . اونو گۈنەش بلگەسی و سیمگەسی اولراق ، کوتساللاشدیرمیشلار. "کورت /kurt/ قورد qurd" سۈزو اصلینده "کۇروت /korut/ قۇرود qorud" ایمیش. زامان سوره سینده تورک خالقینین لئکسیکاسیندا کورت kurt یا قورد qurd فورمانتینا دوشوبدور. "کۇروت" korut یا "قۇرود" qorud ، اسکی تورک سۈزو "کۇرۇ" korut یا "قۇرۇ" qorut (= اود، گۈنەش، گۈنەش ایشیغی ، نور شوعاسی) و "اوت ut/اود ud/اۈز uz" جمع علامتی و عینی حالدا "یۈز"// "اوز"// "صیفت"// "چۈهره" // "سیما" آنلامینی داشییماقدا اولان سۈزلردن یارانیدیر. "کۇروت" korut یا "قۇرود" qorud سۈزو "گۈنەش یۈزلو" Günəş yüzü / Günəş üzü دئمکدیر. او کی یۈزو ، سیماسی و صیفتی، گۈنەشە اوخسور. نئجه کی بعضی تورک خالقلاری "خۇروز" Xoruz سۈزونو (فارسجا خروس) بو آنلامدا، خۇروز تۇیوغو اوچون کوللانیلار. خۇروز اصلینده "کۇر. اوز" kor.üz // "قۇر. اوز" qor.üz ، دئمکدیر. "کۇروت" korut یا "قۇرود" qorud سۈزو نئجه "کۇروز" koruz یا "خۇروز" xoruz اولماسی پروسه سینی بۇیله گۈستریمک اولار : کۇر. اود kor.ud /قۇر. اود qor.ud----> کۇر. اۈز kor.uth / قۇر. اۈز qor.uth----> خۇر. اۈز xor.uz---->

آنلامیندا گنلییدیر. ^{۲۸} قوز(کوز) سۆزو "کاموس تورکی"ده، ظفر و غلبه آنلامیندادیر. ^{۲۹} و بیلیریک کی "کوی" اسکی تورک دیلینده، شان، شۆهرت، سنیطره، اونلولوک، اون سالما، سسلنمه و تانینماق آنلاملاریندادیر. اسکی مختلف تورک دیللرینده، اوچ گروپ "د / ز / ی" گروپلو تورک دیللرینین اولماسینی دا بیلیریک یعنی "د"یا "ی" و "ز"، "ی"یا "د" و "ز"، "ز"یا "د" یا "ی" دئیمن و عکسینه اولاراق دئیمن تورک خالقلاری واردیر.

بئله لیکله "قوت/قود/قوی/قوز/قوس/قوش بیر- بیرینین فوننتیک واریانتلاریدیر. بونلارین هامی سینین آنلامی "شان- شۆهرت، اون، اونلولوک و اون سالما" آنلامیندادیر. بونلار "آقیش" سۆزو گنل و عمومی اولاراق، اوجا، یوکسک اون و آقیشلاماق یعنی یوکسک و اوجا اونلندیرمک و سسلندیرمک (=تانیتماک و اعلان ائتمک)دیر و سونوج بو کی چوخ احتیماللا "کوت" یا کوتلاماکدا اولان "کوت" همن "کوس" یا "کوی"ون باشقا فوننتیک واریانتیدیر و بیرسی بیرینی کوتلایارکن، اونا سسلنیب و اونون حاققیندا اوز وئرمیش خوش و اییی، خئیرلی و قازانجلی اولایی، سئوینج دویاراق، سسلندیریر.

بعضی تورک دیللرینده qivan "قیوان"-ین "قوان" quvan فوننتیک واریانتینا راست گلیریک. ^{۳۰} قیوان qivan // quvan قیوانین تورک دیللرینده چئشیتلی و عینی حالدا بیر کؤکن اولان آنلام و آنلام چالارلاری واردیر. "قوان"-ین تورک دیللرینده ایستی، شادلانماق، سئوینمک ^{۳۱} و "قوانج"-ین شادلیق، سئوینج ^{۳۲} و "قوانچلی"نین آلوده، طنطنه لی، دبدبه لی، ^{۳۳} محتشم و "قوانچلیغ"-ین شاد خبر اوچون آیینان هدییه و موشتولوق ^{۳۴} و باشقا آنلاملاری بلیدیر.

"قوان"-ین کارائیم تورکجه سینده "شادلانماق"، تسلیی تاپماق، فخر ائتمک، ظفر چالماق، بایرام ائتمک، همن سۆزدن یارانان "قوانج"-ین شادلیق، سئوینج و دیگر آنلاملارینا توش گلیریک ^{۳۵} و یا قیرقیز دیلینده "قوان" // قیوان "سۆزونون" "قوان" // قیوان ^{۳۶} فوننتیک واریانتلاری واردیر و او باشقا تورک دیللرینده کی آنلاملاری داشیبیر. میثال اوچون قوبانلیک: سئوینمک، قوبانلیق، نیه ایسه سئوینمک. قوبانقسیز: سئوینچسیز / قوباندر: سئویندیر ^{۳۷} همن کؤکن یارانان "قونونا" quuna = شادلانماق، سئوینمک "قونوناق" quunaq = شاد، سئوینج ^{۳۸} معنالارینا مالیکدیر. "قوان" // "قیوان" تورک دیللرینده اساساً عینی آنلامدادیر: شادلانماق، سئوینمک، ظفر

زحمت سئوه ر بیلگه کاغان آدینی آلمیشدی(تولوک=زحمت سئوه ر). ^{۲۱}

تورک خالقینین عادت- عنعنه سینده اولان "آقیش"، آقیشلاماغین دا کؤکو، همن بو کوتلاماق عادت- عنعنه سینده دایانیر. بیرسی، باشقاسینی آقیشلایارکن، حقیقتده و اصلینده اونو کوتلاییر و کوتلاماک ایشینی گؤرور. دئمک اولار آقیش و آقیشلاماقدا قوت، کوت و کوتلاماکلا بیر کؤکن و بیر آنلام دادیر. بونو آچیکلاماق اوچون گزه کدیر "آقیش" سۆزونو آچیکلاماق. آقیش سۆزونده "آل" چوخ معنالی دیر. ^{۲۲} "آل" سۆزونون چئشیتلی معنا چالارلاری وار: حيله/مکر/ سؤی/ نسیل(عربجه) / قیرمیزی. "آل" سۆزو میفولوژی دوشونجه ایله باغلی دیر. آذربایجان عالیمی بوداقوو، "آل" سۆزونو جیغاتای و تورک سۆزو ساییر. ^{۲۳} V.V.Radlov "و.و.رادلوف" اونون جیغاتای، اویغور دیللرینده کی "حيله و مکر، آداتماق // آداتما، آلتای دیلینده کی "یوکسکلیک"، "قادیر"(توانا)، تاتار (کازان، کیریم)، کومان، تورک و بیر سیرا لهجه لرینده "قیرمیزی"، "قیرمیزی تامغا" آنلاملارینی وئیریر. ^{۲۴}

بو آنلاملارین چوخو آذربایجان تورکجه ادبی دیلینده ایندی ده ایشلنمکده دیر. "آل" عینی حالدا "اوجا"، "قودرتلی" آنلامیندا، اود تانریچاسینین آدی ایمیش. ^{۲۵} بو چوخ معنالی سۆزون آنلاملاریندان بیرى ده "مقدس"، "کوتسال"دیر. ^{۲۶} "آل" تورک دیلینده، "یوکسک قیرمیزی" (گوننشی نظره آلاق) آنلامیندادیر. آذربایجان تورکلری "آل" سۆزونون مقدس لیگی(کوتسال لیگی)، قودرتی بیلدیرن بیرلشیک سۆزلر یاراتمیشلار کی اونلاردان بیرسی، همن "آقیش" سۆزودور. بیر سیرا روس تورکولوقلاری "آل" سۆزونون تورک دیلی خالقلا رین "اود، آتش و اوجاق" تانریچاسی اولدوغونو یازمیشلار. ^{۲۷}

دمک "آل" و اوندان یارانان سۆزلر اؤنجه خئیرلی، دوشوملو، اود، اوجاق تانریچاسی اولموشدور. "اوجا"، یوکسک، قودرتلی "آنلاملاری وئره ن "آل"، اوجا گوننش تانریسینین و گوننشین یئرده بلگهسی ساییلان "اود" تانریچاسینین آدی اولموشدور. "آل"-ین اوجا، قودرتلی آنلامی داها اسکی دیر. اونون میفولوژی ایناملارلا باغلانماسی، داها سونراکی چاغلاردا عاییددیر. آقیش سۆزونون ایکینجی بؤلومو "قیش" اصلینده "قوس"، "کوس" دور کی "س" حرفی آغیزدا ایفا اولونارکن "ش"یا چئویریلیدیر. "کوس" // "قوس" لوغتی "شمس الدین سامی"نین کاموس تورکی سینده، "پنک بؤیوک داوول"

خدا فریندن تهرانا (سفرنامه)

XUDAFƏRİNDƏN TEHRANA (GƏZİ)

PROF. MAARİFƏ HACİYEVA

پروفیسور معارفه حاجی اوا

نم فاطما ننه قاراداغدان، آنا بابام ایسکندر
اوردکلیدن گلمیشدیله. گده بیده اونا «اوردکلی
ایسکندر»، فاطما ننه یه «قاراداغلی فاطما»، بابام
کبله حسن گده بیلی قیزی گولسوم ننه ایله
اؤلندیگی اوچون گولسوم ننه یه «آیریم گولسوم»
دئیردیله.

بوتون بو معلوماتلاری اوشاقلیقدا کیمسه بیزه
دئمزدی. سووئت حؤکومتی نین سرت قانونلاری بئله
تبلیغاتی یاساق ائتمیشدی. من بونلاری زامانلا
آراشدیریپ بیلدیم. گده بیلیله ایچینده خوبولار،
تبریزلیله، زنجانلیله، زونوزلولار، مرندیلر آدی ایله
تانینانلار چوخ ایدی. بونلارین اولو بابالاری گونئی
آذربایجاندا گلیب گده بیده کؤک سالمیشدیله.
عومومیتله، گده بیده قیزیل و میس معدنلری
اولدوغو اوچون بو اینسانلار سووئت دؤنمیندن اول -
چار روسیاسی زامانی، بؤیوک احتیماللا، گده به یه
ایش اوچون گلن اینسانلار ایدی.

خدا فریندن تهرانا اوزانان ۱۰۰۰ کیلومتر سفرده
موصاحیبیم، یول یولداشیم اصلا خدا فرینلی اولان،
ایندی تهراندا یاشاییب ۱۵ ایلدیر کی، تهراندا
آذربایجان و فارس دیلرینده نشر اولونان «خدا فرین»
آدلی موکمل بیر ژورنالین تاسیسچیسی و باش
رئداکتورو، پسیخولوق عالیم حسین شرقیدره جک
سویتورک ایدی. حسین «سویتورک» لقبی
موصاحیبیمین اوزونه سئچدیگی لقبدير. یعنی، سوپو
تورک اولان آذربایجانلی، «شرقیدره جک» ایسه
عاییله سوی آدیدیر. خدا فرینده زلزله نتیجه سینده
محو اولان، آنجاق کیچیک بیر اراضیده مؤوجود
اولان درجیک کندیندن اولدوغو اوچون موصاحیبیم

آستارادان باشلا یاراق اردبیل، سرعین، موغان،
پارسا آباد، اصلاندوز، هورادیز، خومارلی، خدا فرین،
قوملاق، اهر، قاراداغ، کلیر، زنجان، تبریز، اوسکو،
کندیوان کیمی بیر چوخ آذربایجان کند و شهرلرینی
گزیب دولاشدیم. بو سیاهت هم ده منی بیر داها
دونیانی دریندن درک ائتمه یه وادار ائتدی،
اینسانلاری، دوستلاری، سویداشلاری داها یاخیندان
موشاهیده ائتمگیمه وسیله اولدو.

باشقا سفرلریمدن فرقلی اولاراق منی بو سفره وادار
ائدن ایچیمده ایللر اوزونو آلیشیب-سؤنن تورپاق،
وطن سئوداسی ایدی. آخی منیم اولو بابالاریم و بیر
نم ده گونئی آذربایجان دئییلن وطندن گده بیه
گلمیشدیله. بؤیوکلرین دئدیگینه گؤره آنا بابام کبله
حسن تبریز یاخینلیغینداکی اوسکو شهریندن، آنا

کئچن، سونرالار او تای وطنداشی اولان بیر روس گئئرالی - آلتکساندر دمیتروویچ پتروو طرفیندن تیکیلن و گونوموزده ده فعالیت گؤسترن بیر مسجیددیر. خدافرینده یئرلشیب ایسلام دینینی قبول ائده رک، موسلمان اولان روس گئئرالی کربلایا گئتمیش، کبله حسن آدی ایله خدافرینه دؤنموش و همین مسجیدی اؤز خرجی ایله تیکدیرمیش، موسلمان قادینلا ائولنمیشدی. اونون ایکی قیزی، اوچ اوغلو اولموشدو. نوه-نتیجه لری بو گون ده یاشاییر و بؤیوک بیر نسلی احاطه ائدیر. کبله حسن منیم یول و سفر یولداشیم، موشایتچیم دوکتور حسین سویتورکون آناسینین آتاسی دیر.

چوخ ماراقلی و یوکسک اینتئلئکته صاحب اولان دوکتور حسین سویتورک بئش بارماغی تک بیلدیگی گونئی آذربایجان تورپاقلاری، اونون هر کندی، داغی، دره سی، اونلارین تاریخی و مدنی سوییه سی حاقیندا یول بویو وئردیگی معلوماتلارلا منیم بیلدیکلریمی زنگینلشدیریردی.

دیقتیمی چکن و منی سئویندیرن بیر جهت بو کندلرین آدلاری نین آذربایجان منشالی اولماسی، گؤروشدویوموز، راست گلدیگیمیز اینسانلارین ائله آنا دیلینده دانیشماسی ایدی. بیر چوخونون تحصیلی نین عومومیتله، مجبوری اولاراق فارس دیلینده اولماسینا باخمایاراق، اینسانلار یاشادیقلاری یئرین لهجه سی ایله دوغما آذربایجان دیلینده دانیشیردیلار.

واختیله خالق شاعیریمیز سولئیمان روستم تبریزده اولارکن بیر شووینیستینه دئدیگی:

من سنین دیلینه دیمیرم، جللاد،

گل سن ده بو آنا دیلیمه دیمه.

سنین ده باغین وار، گولون وار، چکین،

باغیمدا اکدیگیم گولومه دیمه.

حسین «درجیک» دئییل، «دره جک» شکلینده سوی آدینی داوام ائتدیریر. نسلین «شرقیدرجیک» شکلینده یاشایان سوی آدی حسین بین ایمضالاریندا «شرقیدره جک» شکلینده ایفاده اولونماقدادیر.

قئید ائتدیگیم کیمی، درجیک خدافرینده هوسئی نین دده-بابا کندی نین آدیدر. سویاد کیمی حسین بی اونو شرقیدره جک شکلینده یازیر. یعنی شرقی قدر شیرین، معنالی. حسین نین مملکتی خدافرین ایسه ۳۰ مین اهالیسی اولان بیر قصبه دیر. خومارلیدا تیکیلن بیر مسجیدین تاریخی ده چوخ ماراقلیدیر. بو مسجید آذربایجان خانلیقلارینی ایشغال ائتمک اوچون واختیله روسییا-ایران (۱۸۰۶-۱۸۱۳-۱۸۲۶-۱۸۲۸) موحاریبه سی دؤورونده کی روسییا ایله ایران آراسیندا باغلانان و آذربایجان آراز چاپی بویونجا روسییا و ایران دؤولتلی آراسیندا ایکیه بؤلن «گولوستان» و «تورکمنچای» موقاويله سیندن سونرا روس دؤولتیندن ایمتیناع ائدیپ آرازی اوزه رک خدافرینه

بورادان كئچىپ آوروپايا گنديب)، ميانا، قاراجيمن، بوستاناباد (كئچميش آدى اوجار)، خوشگيناب، (شهريارين آتا يوردو، كندى) حيدر بابا داغى، شنگيل اوا، قوروگول. بو كند آدلارى بيزيم توپونىملرله باجى-قارداشدى.

بو يئردە اولو شهرياريميزين نيسگيللى مىصراعلارى دا يادا دوشمه يه بيلرمى؟

آراز دئير اولدوز كيمي آخارام،

گوزالتيلا ساغا-سولا باخارام.

قهرله نيب ايلديرىمتك چاخارام،

كسمه لييم ايكي قارداش آراسين،

آغلاديرام باغلامادان ياراسين.

بيزلر كي، لاپ بير ديل، بير قان قارداشي،

قارداش قالسين، اينسانلاريق، يولداشي.

آياقلارا پيس ساريشيب سارماشي،

پاسپورت ايله دئير گتسن، سوزوم يوخ،

پاسپورت دئير، آدام واردير، اوزوم يوخ.

بو دا خدافرين كورپوسو. تاريخين جانلى شاهيدي، يانيندا دا سيني قورپو. وحشى ائرمينلرين تورپاقلاريميزى ايشغال، تالان ائديب، سونرا يانديرديقلارى ديريلي، قوملاق كندلري.

ائله آرازين بو تايينداكى خدافريندن ائرمينلرين يانديرديقلارى كندلر آچيق-آشكار گورونور. يانديريلميش قوملاق كندى، ديريداغ اتكلرينده كي ديرلى كندى گوز داغى كيمي بيزه باخير، اورگيميزه قيلينچ كيمي سوخولور، ائرمينى وانداليزمينه، وحشيليگينه نيفرتيميزى بيره-بئش آرتيرير. بونلار اورگيمي دئشه-دئشه آرازا باخيرام و آخما، آراز، دايان بير آز،

آنا ديلينده و فارس ديلينه ميثيلسيز اثرلر قويوب گتتميش اولو شهرياريميز ايسه:

توركون ديليتك سئوگيلي، ايستكلى ديل اولماز،

باشقا ديله قاتسان بو اصيل ديل دؤنوب اصيل اولماز

دئميش، آنا ديليني آنا سودو كيمي حلال بيلميشدى. بو حلال آنا ديليني بو گون گونئي آذربايجاندا خالق ياشادير.

يول بويو گوردويوم كندلرين اكثريتي نين آدلارى آذربايجان منشالى توپونىملر اولدوغو دا شهريارين سؤيله ديگى اصيلليكدن گليردى و آرازين او تاييندا ۱۸۱۳-جو ايلدن ايرانا ايلحاق ائديلميش جنوبداكى آذربايجان تورپاقلارى نين وارليغيندان، تاريخيندن، مدنيتيندن خبر وئيردى. كندلرين يادىمدا قالان و يول خاطيره دفترينه قئيد ائتديگيم بير نئچه سى نين آدلارى: چاناخچى، كورپولو، بابايلى، موغان، جعفرقولو اوشاغى، سوباسدى، گونگورمز، زونبالان، خنه يه، ايمارات، اينالى، مكيدى، پئيقام، ديميريق، مؤولان، ساريبولاق، تزه كند، انباستيق، چيلپاقلار، گونجوك، آسلاندوز (دئيلنه گوره نادير شاه بو كندده تاج قويوب. ايندى شهردى)، موشتولوق، گؤيدره، هئريس، يئنيجه، سوتن، ساخسيلي، آغجاقيشلاق، حيدركانلى، هوراديز، قاغالى، قاراچى كندى، شاهيوردو (دئيمه گوره ناصرالدين شاه

يولوموز كليبرددير. بورادا حسيين قوهوملاري بايرام
بيين، عالم خانيمين، ارسلان بيين، رخشنده
خانيمين قوناغى اولدوق.

مشهور بڭ قالاسى، يعنى قهرمان بابكى ن قالاسى.
هاوا چوخ ايستى اولدوغو اوچون داغلارين سينه
سينده مۇعجيزه لى شكيلده دايانان بڭ قالاسينا
چيخا بيلمه ديم. يالنيز اونون فوسونكار گۇركمىنى و
مغورو دوروشونو اوزاقدان-اوزاغا حيرانليقلا سير
ائتديم. بابالاريميزين مغورولوغو قارشيسيندا بير داها
باش آيديم.

ايندى اهره گنديريك، قارداغ ماحالى نين مركز شهرينه.
اهرده ۱۳ عصره آيد شهاب الدين محمود اهرى
توربه سى تاريخين جانلى سالنامه سيدير. اصلينده
دۇورون مكتبى و ايداره مركزى اولموشدور بورا. شاه
ايسماعيلين دا بورادا درس آلدیغى سۇيله نيلير.
بينانين ايچريسینده بير ايمضالار اوتاغى وار، اورادا
شاه ايسماعيلين دا ايمضاسى وار. بورا ايندى موزه
كىمى فعاليت گۇستيرير. بير چوخ معلوماتلارى ائله
حسين بى وئيردى. موصاحيبيم حسين سويتورك
بئله بير لطيفه ده دانیشدی: «اهرله تبريزين فوتبول
كومانداسى اوينايرميش. اهرلى آزاركششر «اهر
اوداجاق» - دئيه قيشقيرلار. تبريزلى آزاركششر
ايسه «يوخ، شهر اوداجاق» دئمششر (شهر، يعنى
تبريز شهرى). شهريارين شعيرينده ده آذربايجانين
او تاييندا و بو تاييندا اولان بير نئچه آذربايجان
شهرى كىمى اهرين آدى چكىلير.

بير اورگى جلالد كىمى

ايكى يئره بۇلمك اولماز

باياتيسى ايله سانكى آرازى ايتتيهام ائديرم. يازيق
آرازى. دئيه سن، هاميدان چوخ سن سۇيولور،
ايتتيهام ائديليرسن بو واندالارين، شووينيستلرين
يئرینه. آما شهرياريميز دئييب كى،

عشق اهليسن، ياخشى منى قانارسان،

چوخ كپيله مه، اود توتوب اودلانارسان.

گۇزلر ياغيش ياغديرماسا، يانارسان،

منيم قاينار چئشمه كىمى گۇزوم وار،

اودور، منده هر جور درده دۇزوم وار.

اردبيل. آستارادان سونرا گۇردويوم ايلك بۇيوك
تاريخى شهر. شهره چاتار-چاتماز اغليما ايلك گلن
شاعيره دوستوم نزاكتين «اردبيل» شعيرى اولدو.
آخى اونون دا باباسى ائله اردبيلدن باكييا گلميشدى.

بابام دئييب، او تايلىيام،

دوغولدوغوم، بۇيودويوم او يئرلرده قاليب ايزيم

بو ايزلرى اؤپمك اوچون،

آتام گزيب خيالىندا ديزين-ديزين،

اردبيليم - دئميش شاعيره باجيم.

تاريخه صفوى دؤولتى نين مۇهورونو ووران قديم
اردبيل شهرينده گۇزل شيخ صفى توربه سيني
گۇرمه دن گئتمك اولماز. شيخ صفى توربه سى نين
مۇحتشمليگىنى، شاه ايسماعيل باباميزين گزديگى
جيغيرلارى، گۇزله گۇره بيلمه ديگيميز مزارينى،
اونون مغورو هئيكه لىنى گۇرمه دن بورادان آيريلماق
مومكون دئييل.

اردبيلده كى شيخ صفى الدين اردبيلى نين
(۱۲۵۲-۱۳۳۸) توربه سى اؤز مۇحتشمليگى و گۇزل
معمارليغى ايله بو گون ده گۇز اوخشاير.

اثلجه ده، ۱۴-عصرین اوللرینده شامقازاندا
تیکیلیمیش رصدخانا شرقده آسترونومیا علمی نین
مرکزینده چئوریلدی

...زنجان شهرینده کی مؤحتشم سولطانییه
گومبزی ۱۳ عصر آذربایجان هولاکیلر (اثلخانیلر)
دؤورونون تاریخی آبیده سی کیمی قییمتلیدیر.
تاریخچیلر ۱۳عصرده مونقول شاهزاده سی هولاکو
خانین (۱۲۵۸-۱۲۶۵) هولاکولر (اثلخانیلر)
دؤولتینی یاراتماسی ایله آذربایجانین بو دؤولتین
سیاسی-اینظیباتی مرکزینده چئوریلدیگینی، تبریزین
بو دؤولتین پایتاختی اولدوغونو یازیرلار (باخ:
«آذربایجان تاریخی». ۱ جیلد. باکی، ۱۹۹۴، ص.
۳۴۶، ۳۴۷، ۳۲۵).

پروفیسور علیار سفرلی ده «قدیم و اورتا عصر
آذربایجان ادبیاتی» آدلی اثرینده یازیر کی،
«۱۳عصرین آخیرلاریندا اثلخانیلر دؤولتی نین
یارانماسی ایقتیصادی، ایجتیمای ساحه ده اولدوغو
کیمی مدنیت ساحه سینده ده اؤز بهره سینی
وئردی. ماراгада تیکیلن رصدخانا، تبریزده تیکیلن
«ربعی رشیدی» آدلی بؤیوک علم شهرچیگی بو
زاماندا باشلاپ اراق حقیقی اینتیباه مدنیتی مرکزینده
چئوریلدی. بو علم مرکزلرینده شرقین هر یئریندن
گلن طلبه لر اوخویور، عالیملر چالیشیردی. اثلخانیلر
دؤورونده آذربایجان اینتیباه مدنیتی، خصوصن
۱۴عصرده گور اینکیشاف یولونا قدم قویدو» (ص. ۱۳۸).
جیدی، اهمیتلی بؤیوک یارادیجیلیق یولو کئچن،
اثرلری آذربایجان ادبیاتی تاریخینده بیر ائپوخانین
بدیعی عکسی اولان دراماتورق جعفر جاببارلی
(۱۸۹۹-۱۹۳۴) دا آذربایجانین موسیقیللیگی
ایللرینده (۱۹۱۸-۱۹۲۰) یازدیغی «آذربایجان
بیراغی» آدلی شعیرینده اوچرنگلی آذربایجان
بیراغینی ایفتیخارلا ترنوم ائده رک، آذربایجان

او تایدادیر شکی، شیروان، قاراباغ،
بو تایدادا مئشکین، اهر، قاراداغ،
بیر-بیریندن آرازدان آلمیش سوراق،
آراز بیزی آیرمادان داغلایب،
سون اؤزو ده گئجه-گوندوز آغلایب.

یولوموز زنجانادیر. یاخینلیقدکی مؤحتشم
سولطانییه شهرینده کی تاریخی سولطانییه
گومبزییه دیر. آذربایجان اثلخانیلر دؤولتی نین
مؤحتشم معمارلیق آبیده سی اولان سولطانییه
گونبزیی گزیب-دولاشدیق.

تاریخچیلرین یازدیغینا گؤره ۱۳ عصرده مونقول
یوروشلری نین و اونلارین کئچیردیکلری سیاستین
لعنغیدیجی تاثیرینه باخماپاراق، آذربایجاندا مدنیت،
اینجه صنعت، علم و ادبیات اؤز اینکیشافینی داوام
ائتدیریردی. آذربایجان شرقین ان موهوم مدنی
مرکزلریندن بیری اولاراق قالماقدا ایدی.

...آذربایجانین موختلیف شهرلرینده مؤحتشم
معمارلیق آبیده لری یارادیلیردی. تبریزده شامقازان،
روبعی رشیدی محلله لری، ارک قلاسی، شهرین
کوهنه میدانیندا مسجد، خانگاه، مدرسه، موغاندا
ماحموداباد شهری، آبشروندا مردکان، رامانا و
نارداران قالالاری، ماراгада، زنگیلاندا، ناخچیوانین
قاراباغلار کندینده گؤرکملی مقبره لر، اورمیادا
(۱۲۲۷-جی ایل)، مرندده (۱۳۳۱-جی ایل) و س.
یئرلرده عظمتلی مسجیدلر، مدرسه لر، خانگاهلار
اینشا اولوندو.

...آذربایجاندا آسترونومیا (نوجوم)، ریاضیات،
طیب، فلسفه، تاریخ، جوغرافیا و س. علملر اوزره
اهمیتلی کشفلر ائدیلدی، اثرلر یازیلدی. گؤرکملی
عالیم محمد نصی الدین توسی نین رهبرلیگی ایله
۱۲۵۹-جو ایله آچیلیمیش ماراغا رصدخاناسی و

اولونموشدور. گومبزی چؤل قاتی نین اوزلوگو فیروزگی رنگده کئرامیکا ایله اؤرتولموشدور. بو تاریخی بینانین بزرک ایشلری جوربجور کئرامیکا ایشلریندن، گچ اوزرینده رسملردن، شبکه تیپلی کرپیچ ایشلریندن، گچ و کرپیچلردن، بزرک ایشلریندن، پارچا اوزرینده گچدن ناخیشلاردان، قرآن آیه لریندن و حدیثلردن، پارچالاردان عبارتدیر.

سولطانییه گومبزی ائلخانیلر دؤوروندن قالان ان موهوم تاریخی معمارلیق آبیده لریندن بیریدیر کی، اونون نومونه لری نین تاثیرینی تاریخی معمارلیق آبیده سی اولان فلورئسییاداکی سانتا ماریا

دئلفونری کلسه سینده گؤرمک اولار.

قوبه دونیادا اوچونجو قوبه حساب اولونور. بیرینجی قوبه ساییلان سانتا ماریانین هوندورلوگو ۸۷ متر، ایکینجی قوبه آیا سوفیانین هوندورلوگو ۵۶ متر، اوچونجو ایسه سولطانییه دیر کی، اونون هوندورلوگو ۵۰،۴۸ متردیر. سولطانییه ۸۰۰ ایله قدر تاریخی اؤزونده یاشادیر.

بایراغینداکی آی و اولدوز، قیرمیزی، یاشیل، گؤی رنگلرین رمزی معناسی نین بدیعی عکسینی ایفاده ائتمیش، گؤی رنگین ۱۳ عصر آذربایجان ائلخانیلر (هولاکیلر) دؤولتی نین تورک (آذربایجان) نیشانی اولدوغونو یازمیشدیر.

بو آی، اولدوز بویالارین قورولتایی، نه دئمک؟

بو گؤی بویا گؤی مونقولدان قالمیش بیر تورک نیشانی،

بیر تورک اوغلو اولمالی.

یاشیل بویا ایسلاملیغین سارسیلمايان ایمانی،

بو آل بویا آزادلیغین، تمدودون فرمانی،

مدنیت بولمالی.

سولطانییه نین ۱۳ عصردن قدیم آذربایجان تورپاغینداکی مؤوجودلوغو تاریخی بیر گئرجکلیگین ایفاده سیدیر. ۱۸۱۳-جو ایله آذربایجان تورپاقلاری روس و ایران دؤولتلری آراسیندا آراز چایی بویونجا ایککیه بؤلونسه ده، قدیم تاریخی اولان آذربایجاندا بو گون ده آياقدا قالان تاریخی آبیده لر اؤز وارلیغی ایله تاریخین گئرجکلیگینی یاشادیر. بونلاردان بیرى ده سولطانییه دیر.

ئلخانیلر دؤورونده سولطان محمد خداپنده (تانری قولو) (۱۳۰۴-۱۳۱۶) آدی ایله تانینان اولجایتونون حاکیمیتی زامانی دونیوی تاریخی میراث ساییلان سولطانییه نین ایچریسینده کی یازیلار گؤستیر کی، هوندورلوگو ۵۰،۴۸ متر، داخیلی گیریشی ۵۰،۲۵ متر اولان تاریخی سولطانییه گومبزی نین تمه لی سولطان محمد خداپنده آدی ایله تانینان اولجایتونون (۱۳۰۴-۱۳۱۶) گؤستریشی ایله قویولموشدور. گومبزین ساحه سی ۳۱۴-۲۱۶ متر اولماقلا ۱۶ بورجدن (زیروه دن)، یاشیل اهنک داشیندان تیکیلیمیش ۲ شیمالی و گونئی داروازالاردان عبارتدیر. معمارلیق تاریخینده ایلک دفعه بینانین ایکیلی اوزلوگو اولماسی دنیا معمارلیغیندا ایلک دفعه بو بینادا ایستیفاده

اوفوقلره رؤیا رنگین یاخیرام،
 تیمثالیوی داغلار اوسته تاخیرام،
 اینالیدان، ارک اوستوندن باخیرام،
 سن ده هونر آتین چکیب چاپارسان،
 دومانلی داغلاردا منی تاپارسان.

کندیوان - تبریز یاخینلیغینداکی تاریخی بیر شهر.
 تاریخن قدیم داش ائولر دیاری. ۹۰۰ ایل تاریخی
 اولان بو شهر تبریزدن چوخ اوزاقدا دئییل. ۱۵۰-
 ۱۶۰ ائو داغ اوستونده یئرلشیر. اهالیسی تخمین
 ۷۵۰ میندیر. تورکیه نین قدیم کاپاتوکیاسی کیمی
 بورا دا مؤعجیزه لی گؤرونوشو ایله توریستلرین و
 یئرلی اهالی نین دیقت مرکزینده دیر.

اوسکو - بابامین دوغما شهری. تبریز یاخینلیغیندا
 گؤزل تاریخی بیر شهر. بؤیوکلریمدن انشیتیمیشدیم
 کی، بابام کبله حسن بورادان گده به یه گلیب. اونلار
 اوسکونون بیر کند اولدوغونو دئییردی. مگر کی، بورا
 قوجامان بیر شهر ایمیش. ساغ اولسون سفر
 یولداشیم و موصاحبیم حسین بی. ماشین ایله بابا
 یوردوما دا گئتدیک، ۱۱۰ یاشلی چینارین آلتیندا
 شکیل چکدیردیک.

واختیله ائویمیزده قوناق اولان گونئی آذربایجان
 شاعیری رحمتلیک محمدعلی محزون دئییردی کی،
 اوسکوده کیمسه هامباللیق ائتمز. بو دا منه آیریجا
 غرور وئرمیشدی. ایندی بو شهری گؤرمگی بؤیوک
 یارادان منه قیسمت ائتدی. چوخ شوکور!

تبریزده ائوینده موسافیر اولدوغوم عایله نین
 باشچیسی آسف آغانین اوسکولور حاقیندا سؤیله
 دیگی بیر-ایکی لطیفه ده بیر فولکلورچو کیمی
 دیقتیمی چکدی. همین لطیفه لر بئله دی:

«اوسکولو نردیوانا چیخیر. آروادینا دئییر کی، ایکی
 یومورتا بیشیر، بیری سنین، بیری ده منیم. آیاغی

قاراداغ آدلانان داغ یولو ایله یولوموزا داوام ائدیریک.
 یئری گلمیشکن، قاراداغ ۱۶عصرده آذربایجاندا
 یارانمیش خانلیقلاردان بیریدیر. نچه-نچه
 کیلومترلره اوزانان قاراداغ داغلاری، اوراداکي کندلر
 اراضینین بؤیوک بیر حیصه سینى احاطه ائدیر.
 یولوموز تبریز طرفه دیر. هله تبریزی، کندیوانی (بو
 کندين اصیل آدی مندی جان دیر)، اوسکونو گۆره
 جیک. هر حالدا تصوراتین، اینسانلارین اورگیمیزجه
 اولاجاغینی دوشونورم.

تبریزه چاتدیق. حسین بین باجیسی اوغلو اکبرین
 دوستلاری اولان نجیب و قوناقسئور بیر عایله بیزی
 قارشیلادی. هئج بیر زامان اونوتما یا جاغیم عایله
 نین خانیمی ریضوانه خانیم و آصف آغا بؤیوک
 قوناقپورولیک گؤستردیلر. ایکی گون تبریزی دویا-
 دویا گزدیم. بورادا «شاعیرلر مزارلیغی»نی، «ارک
 قالاسینی»، «ائل گؤل»نو زیارت ائتدیک.

شهریارین مزارینی هله ۲۰۰۸-جی ایله زیارت
 ائتمیشدیم. ایندی مزار نفیس شکیلده برپا اولوب،
 شهریاریمیزین آدینا لاییق.

۱۳عصردن قالما ارک قالاسی اؤز مغرور گؤرکمینده
 دیر. شهریارین هله ۱۹۶۸-جی ایله خالق شاعیری
 محمد راهیمه یازدیغی آشاغیداکی میصراعلار
 قولاغیمدا سسله نیر:

گۆردویوم، بداهتن شعیر دئین سویداشیمیز، صمیمی
اینسان فیروز اسدی دومانین بیر نئچه بایاتیسینی دا
بیزیم اوخوجولارا تقدیم ائدیرم:

عزیزیم قیز قالاسی،
ائلیمین دوز قالاسی،
بیخیلار چوخ قالالار،
بیخیلماز سۆز قالاسی.

قوش اولوب آرزوم اوچار،
هر یانا قونسا، اوچار.
چاتلاقلی بیر دوواردی،
قلیمه دیمه، اوچار.

قلیم یارا، بوداما،
گۆروشه گل بو داما.
بیر قوش اوچورتدوم گۆیه،
گلیب قوندو بو داما.

من آتمادیم، او آتدی،
آتماز ایدیم، یار آتدی،
قاچیرام، چاتاممیرام،
من پیادا، او آتدی،
من آتدیغیم گول اولدو،
داشی منه او آتدی.
داغ وار داغیدار داغی،
داغ وار داغلایار داغی،
ایگید اوغولم اؤلمه سین،
قلیمی اودلار داغی.

سوروشور. آروادا دئییر کی، یومورتانین بیرینی
گۆتور، من اؤلورم».

بیر اوسکولو گۆرور کی، قارغا بیر جئویزی آغزینا
آلیب اونون باغینداکی آغاجدا دورور. چالیشیر کی،
جئویزی اونون آغزیندان سالدیرسین. قارغا اوچور، او
قاچیر. اوزون بیر یول گئدیر و نهایت، قارغانین
آغزیندان جئویزی سالدیریر. گۆرور کی، آیقلاری
پارچا-پارچا اولوب، قان آخیر. آیقلارینا باخیب
دئییر: «یاخشی کی، آیاققابیم آیاغیمدا دئییلیمیش،
یوخسا جیریق-جیریق اولاردی».

تهران. باکییا دؤنمک اوچون تهرانا گلدیک و
سویتورک عایله سی نین قوناغی اولدوم. تهراندا بیر
چوخ مئهریبان اینسانلارلا قارشیلادیم. هوسئی
نین مرد، عالیجناب قوهوملارینی تانیدیم. اونلارین
بیر نئچه سی و هوسئی نین خانیمی قیزی تانایلا
باکیدا ائویمین عزیز قوناغی اولموشدولار. حسینین
باجیسی اوغلو اکبر و حیات یولداشی سولماز،
سولمازین باجیلاری و اونلارین حیات یولداشلاری،
سینه دفتر شاعیر فیروز اسدی دومان، عایله سی،
گلینی، اوغلو، داها نئچه گۆزل اینسانلارلا گۆروشه
جکدیم، آما طیاره بیلتینی زورلا تاپمیشدیک. هم ده
تهران چوخ ایستی ایدی. سیخیلدیم. دؤنمک
مجبوریتینده قالدیم. یادیم پروفیسور نورالدین
رضائیون (اونون دا والیدئینلری او تالی ایدی) بیر
بایاتیسی دوشدو:

یاریم او تایدا قالدی،
یاریم بو تایدا قالدی،
تویوم بوردا چالیندی،
یاریم او تایدا قالدی.

منیم ده اورگیمین بیر پارچاسی او وطنده، اورادا
تانیدیغیم سویداشلارین یانیندا قالدی دئسم، یالان
اولماز. من قوناغی اولدوغوم، حؤرمت و صمیمیت

«خاقانی شیروانی» کونفرانسیندا، ۲۰۰۸-جی ایلده ایسه شهریارین ۱۰۰ ایللیگی موناسیبتیله تهران و تبریزده. بونلاری بیر-بیریله قاریشدرماییم. آما بو سفرین بیر باشقا لطافتی وار ایدی. او دا تورپاقلاری و اینسانلاری داها یاخیندان گۆرمک ایدی.

گزمک، گۆرمک، دوشونمک چوخ منطیقلی، اینسان عۆمرونه رنگ قاتاندیر. من ده گتتدیم، گۆردوم و دوشوندوم. آتالاریمیز دئییب کی، «بوز دفعه ائشیتمکدسنه، بیر دفعه گۆرمک یاخشیدیر». من آرازین او تایینی چوخ اوخوموشدوم، هم ده دؤنه-دؤنه ائشیتیمیشدیم. ایندی بو تورپاغین بیر قیسمینی هم ده گۆردوم... حسرتینده اولدوغوم یئرلر حاقیندا نه قدر ائشیتیمیشدیمسه، بیر دفعه گۆرمگین تصوراتینی آلا بیلمه میشدیم. اوراداکي باجی-قارداشلاریملا موصاحب اولدوم. بیر پارچامیز اولان او تورپاقلاردا یاشایان سویداشلاریمیز یادداشیما اولونجه یه قدر حک اولوندو. او تایدا یاشایان سویداشلاریمیزین دا اوزگورلوک تشنه سینده اولدوغونو درک ائتدیم. اونلار بو تایلی آذربایجانیمیزین مووفقیتلریندن ايفتیخار ائدیرلر. کاش کی، بیزه ده نصیب اولسون، دئییرلر.

بوتون بو زنگین تصوراتیم اوچون منیم یورولماق بیلمه دن اذیتیمی چکن دوکتور حسین سوی تورکه بورجولویام. نه لر گۆردوم، نه لر ائشیتدیم، ندن حئیرتلندیم، نه یه تأسوفلندیم، ندن قملندیم، ندن چوخ سئویندیگیمی، ندن آغلادیغیمی بیلیرم. کاش کی، بو دوشونجه لری ایفاده ائدن بیر یازی اوسلوبو اولایدی... اونوتماق ایستمه دیگیم، سطیرلره کؤچورمک ایسته دیگیم تصوراتلاریمی یازماق ایسه منی ترک ائتمه دی. بلکه هامیسی اولماسا دا یازدیم. بونلار دوشوندوکلریمین بیر پارچاسی، گزیب گۆردوکلریمین کدری، سئوینجی، هم ده یاریسیدیر. نییه؟ بیلیمیرم.

ایندی ۱۹ اییول ۲۰۱۸-جی ایلدیر. او وطندن بو وطنه تهران-باکی هاوا خطی ایله باکییا دؤندوم. ایستر-ایستمز قولاغیمدا بیر دئییم سسله نیر: «گزدیم ایران-تورانی، جنت گۆردوم بورانی».

چاخیری ایچ، ملگیم،
بوشالديم، اوچ، ملگیم،
سن چوبان اول، من قوزو،
نیی چال، من ملگیم.

دوينا قالسین خاراها،
گول بیتمه دی سراها،

بو دونیانین قهرینی،
اندر، بوشالت شرابا.

جیم-جیم ائیلر جیناسلار،
شعیرین گوجو جیناسلار،
خورافاتا اینانما،
قورخسان، سنی جین آسلار.

گۆیده آی یاریم اولار،
یاریدان آی یاریم اولار،
اینصافسیز یادا سالمیر،
ایکی آی یاریم اولار.

تیکان منده، گول سنده،
اوزوم گولر گول، سن ده،
هر اوزده کئچر زامان،
آغلاسان دا، گولسن ده.

دده قورقود بوز قوردوم،
تورکه نیشان دوز قوردوم،
یئل قوپار، داغ تیتیر،
نره چکر بوز قوردوم.

دوغرودور، من ایکی دفعه ایران ایسلام رئیسپولیکاسیندا علمی کونفرانسدا اولموشام. ۲۰۰۶-جی ایلده اورمیادا

قوتادغو بىلىگدە دۇولت فېكرى

گوگھان يىلماز

كۆچۈرۈپ اويغونلاشديران: عباس ائلچين

بىلرلەين آنا عونصورلر اولاراق بونلار تئبىت
ائدىلمىشدير:

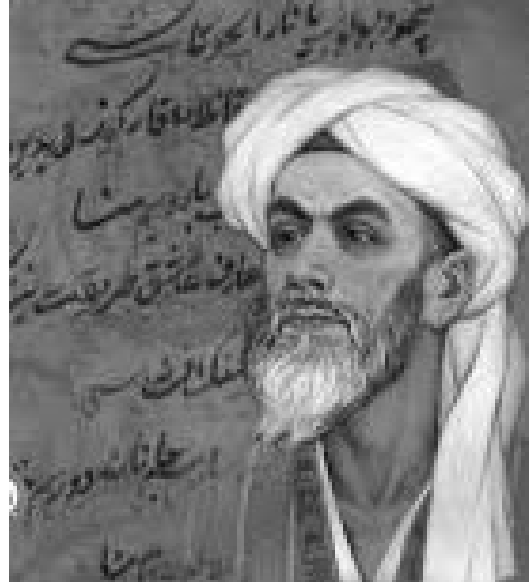
۱. حاكىمىتىن قايناغى تانرىسال، بونونلا بىرلىكدە،
سىياسى دوزن دونىوىدير.
۲. حاكىمىت بىر كىشىدە توپلانمىش آنچاق
كىشىنىن اىقتىدارى قانونلا سىنىرلاندىرىلمىشدير.
۳. دۇولت، ايدئال بىر 'دونىا دۇولتى' (اونىوئرسالىزم)
اولاراق تاسارلانمىشدير.

آچار كلمەلر: تورك دۇولت گلنگى، دونىا
دۇولتى، حۇكمدار، قوت، تۇره

سىياسى حاكىمىت

تورك دۇولت گلنگى اوچون تىپىك اولان بىر
دوروملا قوتادغو بىلىگدە دە قارشىلاشيريقي:
حاكىمىت بگە تانرى طرفيندن وئرىلمىشدير [۱]. بو
دوروم تك باشىنا بىر آنلام ايفادە ائتىدىكى كىمى،
تورك دۇولت گلنگىنىن سوركلىلىگىنى
گۇسترمەسى آچىسىندان دا اۇنملىدير. عئىنى
تانرى'يا اينانان توپلوملاردا، تانرى'نين حاكىمىتىن
گونجەسى اولماسى (ياپىلماسى) سىياسى
اوتورىتەنىن قونومونو اولدوقجا گوجلندىرمكدەدير.
چونكو، اوتورىتەيە قارشى اولابىلەجك بىر
باشقالدىرىنىن، سىياسى سونوجلارى اولدوغو قدر،
دىنى سونوجلارى دا واردىر و بئلسى بىر دورومدا
بونلاردين دا گۇزە آلىنماسى گرەكىر. حاكىمىتىن
تانرى'دان آلىنمىش اولدوغونا داير اينانچ، قوتادغو
بىلىگدە هئچبىر يورومو گرەكدىرمز بىر آچىقلىقلا
ايزلەنير:

"تانرى فضلى ايله سنە نە قدر ياخشىلىق
ائتمىشدير... قالابالىق خالق اوزەرىنە سنى حاكىم

اۇزت (خلاصه)

بالاساغونلو يوسف طرفيندن ۱۰۷۰/۱۰۶۹
ايللريندە قلمە آلىنمىش اولان قوتادغو بىلىگ، تورك
دۇولتى' نىن كۆكەنىندە اولان 'بوزقىر آتلى
كولتورو'نون دۇولت ذهنىتىنى تئورىلشدىرمە
چابالارىندان بىرى و ان دىقتە دگر اولانىدير.
اىسلامى دۇنمە عاييد اولماقلا بىرلىكدە اۇزوندىن
اۇنجه كى گلنگى اۇنە چىخاران اثر، بو يۇنو ايله،
اىسلام دۇولتلىرىندە يازىلمىش اولان ديگر
سياستنامەلردن آيرىلير. الدهكى چالىشما؛ قوتادغو
بىلىگدە يئر آلان دۇولتە ايلشكىن قاورام و
گۇروشلر چرچيوهسىندە، بىر دۇولت تئورىسىنىن آنا
چىزگىليرىنى بىلرلەمگى اماجلامىشدير. سونوجدا،
قوتادغو بىلىگدە كى دۇولت دوشونجهسىنى

دوغاركن، بگلىكلە دوغار " [۹]. باباسى بگ اولانين اۋزو دە بگ اولور [۱۰]. " بگلىك اوچون اينسانين ايلك اۋنجه اصيل سويدان گلەمەسى گرەكير " [۱۱] دئييلير. قاراخانلار، ين اۋزلىرىنى افسانوى افراسياب سويوندان سايدىقلارنى و حۇكمدار سولالەسىنين " افراسياب-اوغوللارى " عونوانىنى داشيدىغى بيلينمكەددير [۱۲]. نە وار كى، بو دوروم قوتادغو بيلگ'دە بئلەسىنە ايشلنمەميشدير. بونولا برابر، ايصرار ائديلىرسە ايزلەنەبيلەجك سيليک ايزلر تاپماق مومكوندور: قوتادغو بيلگ'دە 'آدين اۋلومسوزلوگو' و 'ياخشى آد بوراخماق' سون درجه اۋنمسنميشدير. بو؛ آتالار روحنا اولان اينانجين بير اوزانتىسى اولسا گركدير. ياخشى تۈرەدە بيلگە و آلپ آتالاردان ميراث قالميشدير [۱۳]. آلپ ار تونقا تورك بگلىرىنين ان مشهورو اولاراق آنيلىر [۱۴] و اۋيودلىرى مۇعتبر/معتبر/ سايلىر [۱۵]. قاشقارلى، نين لوغاتى ديشيندا ۱۱. يوزايلدە و سونراسينداكى قايناقلاردا هئچ راستلانمايان 'اۋتوكن' قوتادغو بيلگ'دە اۋزونه يئر تاپايلىميشدير [۱۶]. ان دىقت چكىجى اولانى ايسە، حۇكمدارا 'بوزقورد' ديبە خطاب ائديلميش اولماسيدير [۱۷].

بوتون بونلارين اسكى دۇنملرين ميراثى اولدوغو اچىقدير. آنجاق آنلاشيلان او كى، حاكيميت حاقىنين تمللنديريلمەسىندە 'تانرى' يىترلى بير گر'كچە گۇرولموش و باشقا يولا باش وورولماميشدير. بونو قاراخانلار، ين، سادەجە يۇنتيجى سولالەسىنين دئيىل، خالقىنين دا موسلمان اولدوغو بير دۇولت اولماسينا باغلاماق مومكوندور. اسكى تورك دۇولتلىرىندە تبعە آراسيندا چوخ فرقلى اينانجلارلا راستلاماق مومكوندو و بوزقورد افسانەسى كيمي زامان دينين باغلايىجى ايشلەوينى دە گۇروردو.

قىلدى؛ ديلك و آرزولارنىنى وئردى و فرمانلارنىنى يوروتدو... تانرى قوللارنىنى سنە مۇحتاج ائتدى " [۲] " بو بيليك گوجونه سن اۋز ايسنگينلە ائريشمەدين؛ اونو تانرى اۋز فضلى ايله سنە ائحسان ائتدى. لوطف ائدەرک سنە بو بگلىگى وئردى " [۳]

يوسوف، دينى ياخشى بيلن اينانميش بير موسلمان و بير آيدىن اولاراق " بگلر حاكيميتلىرىنى تانرى، دان آليرلار " [۴] دئمكەددير. اگر داها سونرا حاكيميتى بير سويون تكلينه وئرمەميش اولسايدى، بونو؛ " باشينيزا بورنو حلقەلى بير كۈلە گئچسەدە ايطاعت ائدين " دئين بير دين ايله باغداشديرماق مومكون اولابيلەجكدى. آنجاق بو حالى ايله دۇولت گلنگىنين يعنى بير دينە ان چوخ ديرەنن كولتور عونصورلريندن بيرى اولدوغونو گۇستىرير كى، اولدوقجا اۋنمليدير. تانرى سادەجە بگلىك و حاكيميت دئيىل، بونلارى الدە توتماق اوچون گركلي اولان ديگر شئيلرى دە وئير: " ائى دۇولتلى حۇكمدار، تانرى سنە قوت وئردى " [۵]؛ " تانرى كيمە ياخشى طبيعت و ... قيسمت وئيرسە ... دونيا ... اونون اولور " [۶]؛ " تانرى كيمە بگلىك وئيرسە ... عاغيل و كۈنول دە وئير " [۷]؛ " تانرى كيمي بگ اولاراق ياراتماق ايسترسە ... اويغون تاوير و حركت ايله ... قول قاناد وئير " [۸].

سياسى حاكيميتين قايناغى دا -بئله اولونجا- مشروعتين گۇونجهسى دە تانرى، دير. بو، ايسلام اۋنجهسى تورك دۇولتلىرىندە دە بئله ايدى. يالنيز بونا ائك اولاراق اسكى تورك دۇولتلىرىندە افسانوى سوي ايله آتالار دا سياسى حاكيميتين مشروعتىنين تمللنديريلمەسىندە اۋنملى بير رول اويناييردى. بونون قوتادغو بيلگ'دە تاماميله اورتادان قالخديغىنى سۈيله مك گوجدور، آنجاق اولدوقجا سيليک لشميشدير. قوتادغو بيلگ'دە دە " بگ

" ظالم آدام اوزون سورە بگلىگە صاحىب اولانماز؛
ظالمىن ظولمونه خالق اوزون سورە دايانانماز " [۲۷]
بونولا برابر، تۆرەن كىشىسل مشروعتى
سينىرلاماسى سۈى مشروعتىنە بىر خلل گتىرمز.
تارىخ بويونجا اۋرنكلرى گۇرۈلدوگو كىمى؛ بىر كىشى
تختىندن ائدىلسە بئله، خاندان دىشىندان بىر
حۇكمدار آرايىشى سۇز قونوسو ائدىلمز. بونولا
بىرلىكدە؛ يۇنتىمدە خاندان تىكالىن، تورك دۇولت
گلىگىندە حۇكمدار اوتورىتەسىن قانولا
سينىرلاندىرىلماسى كىمى ايلرى و اينسانى بىر
اويغولامانين يانيندا اۋنمىسز قالدىغى گىرچكى دە
گۇزدن اوزاق توتولمامالىدىر. ايران دۇولت گلىگىندە،
حۇكمدارين موطلق اوتورىتەسى قانونون دا
اوزەرىندەدىر. عدالت حۇكمدارين بىر لوطفودور و
اونون موطلق اوتورىتەسىنى سينىرلايان اويۇكتىو
قوراللار شىكليندە مادەلشمەمىشىدىر. پندنامە
يازارلارى، اينصاف و حئلم تلقين ائتمكدن باشقا يول
تاپا بىلمەمىشىدىلر [۲۸]

قوتادغو بىلىگ دە دۇولت ايله اينسان بدننى آراسيندا
بىر بنزىلىك قورولور؛ " كۇنول بگدىر، ووجود ايسە
قول و اسىردىر " [۲۹] دئىلىر. بوندان
چىخارىلماسى گركن، تىبەننن قولا بنزەدىلىگىنە
اىلىشكىن بىر يوروم دئىلىدىر. اونداء، بىزى سياست
فلسفەسىنن ان اسكى دارتىشمالاريندان بىرىنە
گۇتورەجك بىر يۇن واردير. ووجوددا هر اوركاق
آنچاق بللى بىر گۇروى يئرئە گتىرەبىلەجك
ايشلەوسلىگە صاحىبىدىر و ھىچبىر اوركاق، بىر
دىگرىنن گۇروىنى گۇرنمىز. بو دوغالدىر. دۇولت ايله
بو تور بىر ياپى آراسيندا بنزىلىك قورمانين
سونوجلارى بىزى، يۇنتمە بىلگىسىنن اۋىردىلىپ
اۋىردىلەمەيەجگى دارتىشماسىنا گۇتورور. " بو
بىلىك ايشىنى ھمىشە بگلر بىلىر " [۳۰] دئىلىر.
سادەجە بو ايفادەدن يولا چىخىلىرسا، چوخ قولاي و

قوتادغو بىلىگ دە خاندانلىق قوروملاشمىش بىر
ياپىدىر [۱۸]. بونا باخمىياراق بگ اولاجاق كىشىنن
بىلگىلى [۱۹] اردملى [۲۰] و جسور [۲۱] اولماسىنن
اىستىنمەسى وراثت اوصولونون تام بلىرىنمەمىش
اولدوغونو گۇستىرير. عايىلەدن شىرطلرى ساغلايان
ھىرھانسى بىرى ترجىح ائدىلەبىلىر. بو دوروم دا
اسكى تورك دۇولت گلىگىنن بىر اوزاتىسىدىر.
بىلىندىگى كىمى، بابادان اوغولا وراثت گۇك-تورك
عايىلە و دۇولت گلىگىنن دە تىملى ايدى. بونا
باخمىياراق ايشبارا قاغان قارداشىنن، اۋز اوغولونان
داھا آلپ و بىلگە اولدوغونو گۇرەرك، يئرئە
قارداشىنن گىچمەسىنى وصىت ائتمىشىدى [۲۲]
ايشبارا نىن اۋزو دە، آپارىلان موذاكىرەلر سونوجوندا،
دۇرد قاغان اوغلو اىچرىسىندە ان بىلگە و
موقتدىر/مقتدر/ اولانى قبول ائدىلىپ سىچىملە
ايش باشىنا گتىرىلمىشىدى.

قوتادغو بىلىگ دە - گلىگە اويغون اولاراق - بگ،
تانرى نى تىمىلن، دونيانن بگى قبول ائدىلىر [۲۳] و
بىلىك دە قوتسال سايلىر [۲۴]. اۋنملى بىر آيىرىمدىر
كى؛ بىلىك قوتسال سايلىماقلا بىرلىكدە، بگ -
گلىكدە اولدوغو كىمى - قوتسال دئىلىدىر. تورك
دوشونجە گلىگىندە؛ كىشىلر قوتلو اولابىلىر، آنچاق
يارادىلىشلارى و ووجودلارى -چىن اىمپاراتورو ويا
بودا نىن ووجودو كىمى - قوتسال اولانمازدى. قوت،
تانرى نىن بىر باغىشى اولماسى ندىيىلە اصلى و
ياپىسى باخمىندان قوتسالدىر. كىشىيە دە قوتلولوق
وئرىر؛ فقط قوتساللىق وئرمز [۲۵]. چونكو
گىچىجىدىر، الدن وئرىلەبىلىر. ايشدە، بو الدن وئرمە
شىرطلرى بگلىگىن دە سينىرىنى بلىرلر. تۆرە،
بگلىكدن اوستوندور و سينىرى بلىرلەين دە اودور؛
" بىلىك چوخ ياخشى بىر شئىدىر، فقط داھا
ياخشى اولان تۆرەدىر و اونو دوغرو تىطبق ائتمك
لازىمدىر " [۲۶]

اولونماز. چونكو بگليگين آرادىغى باشقا اۆزلىكلەر دە باردىر: خاندان سويوندان اولماق و اۆزىنە اۆزگو اردملرە صاحب اولماق. بونلار دئيىل دە، سادەجە يۇنتمە بىلگىسىنە صاحب اولانلار، آنجاق بگلرە ياردىمچى اولماق اوچون واردىرلار [۳۴]

كىشىلر تۈپلۈمسال قونوملارينا گۆرە اردملرە صاحب اولدوقلارينا ايليشكىن اينانچ سياسال سيستمىن دە اۆنملى بىر عونسورودور و تۈپلۈم ايله دۆولت ياپىسىندا سانيلاندان داھا بۆيۈك بىر رول اوينامىشىدىر. ھركسىن اۆنۈنە قونان ھەف، اردملى اولماق، آنجاق اۆز اردمىنى گئىرچىكلىشىدىر. ايدئال دوزەننن آماجلادىغى؛ ھركسىن اۆزىنە عايىد اولان آلاندا اولماسى و بورادا بىلگى، يىتتىك و اردملرىنى ان يىتتىكىن سىنىرىنا ائرىشىدىرەسىدىر. اۆرنىگىن، بىر عسكرىن اردمى، گركدىگىندە اۆلۈمە آتىلماقلىرى. بو، اونو آلانىندا قەرمان ائدر؛ اويسا، تىجارەت آلانىغا گىردىگىندە بو اردمى اونا ھىچبىر شى قازاندىرماز. بگلىك اردمى ايسە، سادەجە خاندان اويەلرىنىن مایاسىنا قاتىلمىشىدىر.

قوتادغو بىلگى دە 'ئىل' قاوارامى يىر يىر 'سلطنت' آنلامىندا دا قوللانلىمىشىدىر [۳۵]. سياسى اىقتىدارى ايفادە ائتمەك اوزرە 'ارک' قاوارامى دا قوللانلىمىش اولماقلا بىرلىكدە، دىقت چكىن حۆكىمدارىن ايلنە تشبىھە ائىلدىگى دوشونولە بىلەجك اولان و اىچىندە 'ال' سۆزونو دە بارىندىران 'الى اوزون' تعبىرىدىر. بو آدلاندىرما، دۆولت ايله حۆكىمدارىن، بللى بىر اوراندا اۆرتۈشمۈش اولاراق دوشونولدوگونو گۆستىرىلەر. آنجاق، بىلە بىر اۆرتۈشمە وارسا بىلە، بو ياپىجا دئيىل، ايشلەجەدىر. حۆكىمدارىن عونوانى اولان 'ئىلىگ' قاوارامى دا بونو گۆستىرەر.

دۆولت و تۈپلۈم ياپىسى حۆكىمدار دۆولتىن باشىدىر. بىر چوخ عونوان داشىماقلا برابر اونا

دوغرولوغو دارتىشىلەر بىر سونوجا وارىلەر. بو ايفادەنى تعقيب ائدن جۈملەلردە "تانىرى كىمى بگ اولاراق ياراتماق اىستىرسە، اونا اۆنچە موناسىب تاوير و ھركەت ايله عاغىل و قول قاناد وئىر " [۳۱] دئيىلمەكەدەر. نە وار كى، بو جۈملە يىنى بىر سورون گتىرمەكەدەر: وئىلن تاوير و ھركەت ايله آغلين نىتەلىگى ندىر؟ بو سورونو يىتلى وئىرى اولمادان يانیتلاماق زوردور. يوخارىداكى سۆزلرىن صاحبى، حۆكىمدارىن خىدمىتىندە اولان اۆيدۈلمۈش دور. ايلگىنچ اولانسا، حۆكىمدارىن بونلار قارشىلىق آشاغىداكى سۆزلرى سۆيلەمەسىدىر:

" من ايش ياپان اينسانام، سن ايسە اونو گۆرن اينسانسان؛ ياپان آدام ايشىنىن نىچە اولدوغونو گۆرننن اۆيرنەر. تانىرى سەنە عاغىل و كۆنۈل وئردى؛ عاغىل و بىلگى ساپەسىندە سن ايشلرى سوكونتلە الە آلىرسان. كىچىكلىگىندە بىرى ھمىشە منىم خىدمىتىمدە اولدون؛ گۆرۈب اۆيرنەرەك، ياخشى قانۇنلار الدە ائتدىن. بوتون ايشلرى آرتىق سن آنلادىن و قاورادىن " [۳۲].

ھەر ايكى طرفىن سۆزلرى بىر آرادا دگرلندىرىلدىگىندە، اوگدۆلمىش وئىن سۆزلرىنىن سايغىدان قايناقلاندىغىنا ھۆكۈم ائدىلەبىلەر. تانىرى نىن وئردىگى 'عاغىل' ھاققىندا واريلان نھايى حۆكۈم بودور: " بگ خالقى بىلگى ايله ايلنە توتار؛ بىلگىسى اولمازسا، عاغىلى ايشە ياراماز " [۳۳]. بو سۆزون دە اوگدۆلمىش 'عايىد اولماسى، اۆنچەكى سۆزلرىن سايغىدان قايناقلاندىغى ايدىعاسىنى دستكلر. سونوج اولاراق، جسارتلە ساوونابىليرىك كى؛ شىرطلىرىنى تام اولاراق بليرلەيە بىلمەنىن گۈجلۈگۈنە باخمايلاق، 'يۇنتمە بىلگىسى' اۆيردىلەبىلەر. ذاتن ايلمىزدە كى كىتاب دا بو آماجلا يازىلمىشىدىر. آنجاق بو بىلگى اۆيرەنىلمەكە بگ

گئىللىكلە 'بگ' دئە خىتاب ئىدىلەر. دۇولت ياپىلانماسىندا آرتىق شەر كولتورو بىلرلەيىجىدەر. اسكى گلىنگىن بىر دوامى اولاراق حۇكىمدارىن اوتوردوغو شەرە 'اوردو' آدى وئىلەر [۳۶]. حۇكىمدار دۇولتلە اۇزدىلشمىش كىمىدەر. بگ، كىشىسل چاغرىسىنا اولومسوز يانىت وئرن اودقورمىش'ىن تاورى قارشىسىندا اۇزونو، سىياسى ايرادەسى يارالانمىش كىمى حىسائدر [۳۷]. خاندانلىق قوروملاشمىشدير [۳۸] بونولا بىرلىكدە، ان بۇيوك اوغولون (primogentius) ويا خاندانين ان ياشلى اويەسىنين (senioratus) حۇكىمدار اولاجاغىنا داير بىر قورال يوخذور. اۇزوندىن اۇنجهكى تورك دۇولت گلىنگىندە اولدوغو كىمى، خاندانين بوتون اويەلرى حۇكىمدار اولايىلمە حق و يىتكىسىنە صاحىبدير [۳۹].

كىتابين (دۇرد قاورامى تمثيل ائدن) دۇرد قهرمانيندان 'قوت' و تمثيل ائدن آى-تولدى و 'عاقىبت'ى تمثيل ائدن اودقورمىش'ىن، كىتاب سونلانمادان اۇلەر ك قونودان چىخمالارى و 'عدالت'ى تمثيل ائدن گون-توغدى ايله 'عاغىل'ى تمثيل ائدن اوگدۇلمىش'ىن وارلىقلارىنين دوامى، آلىشىق اولونمايان بىر يوروم اوچون جسارت وئرمكدەدير: بو اوست-قونو ايله آنلادىلماق اىستەنن، دۇولتىن داياندىغى اساس ايلكلەلرين گئىچىجى اولان 'قوت' دئىيل، قالىجى اولان 'عدالت' ايله بىرىسل اولان 'زوهد' دئىيل، تفرسل اولان عاغىل اولدوغودور.

اسكى تورك سياست و دۇولت آنلايىشى، اىچدن بۇلومە و دىشدان اىشغال ائدىلمە تهديدلرينە قارشى دۇولتىن آياقدا قالايىلمەسى اوچون آلىنماسى گركن اۇنلەرلەر گۇرە بىلرلەنيردى [۴۰]. بو آنلايىش، تارىخىندە هر ايكى دورومو دا ياشايان، قاراخانلىلار'دا دا دوام ائتمىشدير. بونون ايزلرى

قوتادغو بىلىگ'دە دە آچىقجا گۇرولور. دۇولتىن تمل يۇنتىم ايشلەولرى، عسكر، خزىنە و عدالت تمللرينە دايانان دۇولت آنلايىشىنا گۇرە بىلرلەنمىشدير. بونا گۇرە، بگىن اۇزلىكلە اوچ تور مأمورا ائحتىياجى واردير: قىلىنچ قوللانان عسكر، دۇولت ايشلرينى دوزنلەين بىلگىلى وزير و دۇولتىن گلىر-گئدر حسابىنى ياخشى توتاراق خزىنەين دولماسىنى ساغلايان ذكى و بئجريكلى كاتىب [۴۱]. دۇولت ايشلرىنين موطلقن زامانىندا گۇرولمەسى گرەكير [۴۲] و بگ اۇز باشىنا بونجا ايشين آلتىندان قالخانماز [۴۳]. بو گرکچە ايله دۇولت ايشلرى، سايلان مأمورلار آراسىندا پايلاشديرىلمىشدير. بو اوچونو بىر آرايا گتىربىلن بىر بگ، اىستكلرينە قاووشموش دئمكدير [۴۴]. اصليندە، دۇولت ايشلرينى فئعلن يورودن بونلاردير. بونلارين دىشىندا قالان بىر سورو اينسان، حال و تاويرلارنى بو اوچونە اويدورورلار [۴۵]. بو دوروم دۇولت ياپىسىنين، حۇكىمدارين اىقتىدارىنى يايماسى، فقط موطلق اوتورىتەسىنى قوروماسىيلا شكىل لندىگىنى گۇستىرير [۴۶]. هرشئە باخمىاراق حۇكىمدارين موطلق اوتورىتەسىنە دايانان بو دۇولت سىستىمىندە، يىتكى صاحىبىنين خالقا، گوجلونون ضعيفە قارشى ظولمونو و سو اىستئعمالىنى اۇنلەمە آنلامىندا آنلاشىلان عدالت، حۇكىمدارين ان اۇنملى گۇروى سايلىمىشدير [۴۷]. بئله بىر آنلايىشين ائرونو اولاراق، اىسلام اۇنجهسى و سونراسى دۇوورلردە، تورك خاقانلارنىنين دۇولتىن تمثيلجىسى صيفاتى ايله 'يولاق' و 'دار-ال-عدل' (ديوان-اى مظالم) آدلى محكمەلردە خالقا شخسن عدالت داغيتدىقلارى بىلىنمكدەدير [۴۸]. يوسوف'ون ياشيدى اولان نىظام -ال-مولك مشهور سياستنامە'سىندە، سولطان'ىن هفتەدە ايكى گون عدالت ديوانى قورماسىنى بىر زورونلوق اولاراق

A black and white photograph of an open manuscript, likely the Lindisfarne Gospels. The image shows two pages of dense, handwritten text in Old English, written in a dark ink. The script is a highly decorative, interlaced style, characteristic of the Anglo-Saxon period. The parchment appears aged and slightly discolored. The binding of the book is visible in the center, where the two pages meet. The overall appearance is that of a well-preserved historical document.

ان يوكسك درجەلى دۋۇلت مأمورو اولان وزىرىن، اخلاقن تر-تميز، تقوا و حيا صاحىبى و حياتىنى دوزلوك ايچىندە گئچىرمىش اولماسى ايستەنير[۵۴]. قوتادغو بىليگ اوزرىندە ائتكىسى اولدوغو ايدىعا ائدىلن چىن فلسفەسىنە گۆرە دە، دۋۇلتىن باشىندا بىر سىمبول اولاراق حركتسىز دوران ائمپراتورون بوتون ايشلىرىنى وزىرلر يورودور. آنجاق بونلارن اخلاق باخىمىندان تميز اولمالارى گرگمەدىگى كىمى، عكسىنە، اخلاقن پىس اولمالارى ايستەنير. چونكو، بئلهلىكلە دىگر پىس اينسانلارن قورنازلىقلارنى داها قولاي آنلايىبىلىرمىشلر [۵۵]. قوتادغو بىليگ، دە حىلە بىلمەسى و بونو قورنازلىقلا اويغولاماسى ايستەنن تىك دۋۇلت گۆرولىسى، اوردونون باشىندا اولان كوموتاندىر[۵۶]. بو دا كۆكلىرىنى، آنجاق ساواشدا حىلە اويغولانا بىلەجگىنە اينانان حىا ساواشى بىر حىلە اولاراق گۆرن تورىك گلنگىندە بولماقدادىر[۵۷]. اسكى تورىك ساواش تاكلتىگىنىن حىلە اوزەرىنە قورولو اولدوغونو، جاهىز، دە نقل ائدىلمىكەدىر[۵۸]. ايسلام، دا ’حرب حىلەدىر‘ كىمى بىر حىدىثىن اولماسى، بو آنلايشىن ايسلام سونراسىندا دا ياشاماسىنى ساغلامىشىدىر. كوموتانىن دورومو، دۋۇلت و توپلوم ياپىلانماسىنىن، كىشىلرىن اردملىرىنە گۆرە بىلرلەنن بىر ايشىبۇلومونە دايالى اولدوغونو گۆستىرمەسى باخىمىندان دا اۋنملىدىر.

كوموتانين اردەمى جىسارت و تىك آماجى دا نام سالماق اولمالىدىر. اونون مالى-مولكو اولمالى، ائو-ئىشيك سوروملولوغو اولمالىدىر. او، بونلار يىئرينە، قهرمانلىقلا بۇيويىن شۇهرتىنى و بونون اۋزونه قازاندىردىغى شرفى قويمايلىدىر [۵۹]. پلاتون، و ن 'دۇولت'ىنى خايطىرلادان بو دوروم، آماجى عدالتى گىرچىكلىشىدىمىك اولان دۇولتىن، بونون اوچون آلتىنا ئىحتىياج دويماسىندان و بونون دا بۇيوك اۋلچودە، ساواش غنىمتلىرىندىن قارشىلانماسىندان ايرەلى گىلير [۶۰]. اودقورمىش، دان سونرا دۇولت، جەھاد دۇولتى اولراق سونولورسا دا [۶۱]، دۇولتىن ياشاماسى اوچون گرگىلى اولان 'غنىمت' گۇز اۋنوندە آلماغا دوام ائتمىكەدەير.

اوردو چوخ اۋنمىلىدىر، چونكو، اۋلكە قىلىجلا آلىنىر [۶۲]. بونونلا بىرلىكەدە قلم (قانون) اولمازسا الدە توتولانماز [۶۳]. اۋلكەنى آلاق و الدە توتماق اوچون اوردويا؛ اوردونو بىلەمىك اوچون پولا؛ پولو تاپا بىلمىك اوچون دە خالقين زىنگين اولماسىنا ئىحتىياج واردىر كى، بو دا آنجاق دوغرو قانۇنلار ايله مومكون اولور. بو دۇردو بىر بىرىنە ائلەسىنە باغلىدىر كى، بىرى گىندرسە بوتون سىستىم چۇكر [۶۴]. دۇولتىن تىملى و ساغلاملىغى تۇرەيە، پولا و قىلىجا باغلىدىر [۶۵]. بو دورومدا دۇولتىن آماجى اولان عدالت، بو دىنگەن قورونماسى بىچىمىندە گىرچىكلىشمىكەدەير. عدالتى صىرف اۋز اوچون اىستەنىلىر بىر شىئى اولماقدان چىخاران پراگماتىك ياناشما، كىتابىن بوتونوندە، اخلاق و بىلگى آنلايشلارىنا دا سىنىمىش دورومدادىر. بگىن قورولموش اولان دىنگەنى قوروماقدا گرگىلى اولان اۋزنى گۇسترمەمەسى (ايھمال كارلىق) ويا گۇسترمەمەسى (ضعيفلىك) ايله خالقين طاماحكارلىغى، عدالتين قارشىتى اولان ظولمە يول آچار [۶۶]. دۇولت دىنگەن قورونماسى اوچون

گرگىلى اولان قانۇنى دوزىلمەلى ياپار، اويغولار و دىئىتلىر. بوتون بو ايشلىمىلدە آراج اولراق 'بىلگى' و 'جزا' قوللانلىر [۶۷]. خالق بىلگى صاحىبى اولماقلا سوروملو اولماسا دا، تىقلىد ائتمىكە سوروملودور. جزا، سادەجە سوچ ايشلەين اوچون بىر قارشىلىق دىيىل، ايشلەيە بىلەجىك اولانلار اوچون دە بىر جايدىرىجىلىق عونصورودور.

خالق اىچىندە بۇيوك-كىچىك، بىلگىلى-بىلگىسىز، عاغىللى-عاغىلىسىز، فقير-زىنگين، ياخشى-پىس ھر تور اىنسان واردىر [۶۸]. بونلار يىن ھامىسىنىن، بىر بىرلىرى ايله چلىشن چىخارلار يىنى دىنگەدە توتابىلمىك اوچون دۇولت ايشىنى سادەجە بىلگى ايله دىيىل، اينجە بىر سىياستلە دە يوروتىمىك گرەكىر [۶۹]. حۇكىمدارىن، خالقلار اۋز آراسىندا كۇپرو اولان اوست دوزنى مامورلارى، دۇولت تىجروبهسى اولانلاردان سىچمەسى [۷۰]، نظردە توتولان سىياستىن تىجروبه يە دايداندىغىنى گۇستىر.

دۇولتىن آماجىنىن عدالتى گىرچىكلىشىدىمىك اولماسى و بونو ياپابىلمىك اوچون دە تۇرەنى قوللانماسى بىزى، سىياسى اىقتىدار ايله قانۇن آراسىنداكى اىلىشكىنى آنلاماغا يۇنلىدىر. گۇرولن بودور كى؛ تۇرە، سىياسى اىقتىدارىن سىنىرلار يىنى بىلرەمىكە اونون اوستوندە بىر قونومدا يىر آلمىشىدىر. نە وار كى، تۇرە دە اويغولاما آلانى تاپابىلمىك اوچون سىياسى اىقتىدارا مۇحتاجدىر [۷۱].

قوتادغو بىلىگ، دە، دۇولتىن گۇرولرى حۇكىمدارا اىضافە ائىلدىگىندىن، بونلار اوزرىندە حۇكىمدارلا اىلگىلى بىخىنە دورولاجاقدىر. اىندى، گۇزدىن گىچىرىلمە سىراسى توپلوم ياپىسىندادىر.

آنلاشىلدىغى قدرى ايله دۇولت كادىرلار يىنى اولوشدوران عىكرى و سىويل بوروكراسى بىر بىگلر سىنىفى اولوشدورماقدا و بو توپلومسال ياپىنىن دا ان اوست كسىمىنى تىشكىل ائتمىكەدەير. بو ياپىنىن

سیرادان بېر فالچى اولمانين اۆتەسىندە دېرلر. بو صينيغىن وارلىغى دا يئنه توپلوم اينانچلارى حاققىندا بېر بىلگى وئرمكەدېر.

۷. شاعىرلر [۸۳]: بونلار، بىزە قدر گلمەين زنگىن ويا ان آزيندان ياغيغىن بېر ادبىيات گلنگىن وارلىغىن تانىقلاريدېر. اؤوگولرىن بونلار اۆلكەلرە يايلىماسينا و يئرگىلرىن/تنقىدلرىن/دە اينسانين آدىن دايمن پيس اولاراق آنىلماسىنى ساغلايدىغىنا باخىلدىغىندا، ندىن ال اوستوندى توتولدىقلارى آنلاشلىر. بئله بېر ائتكى يە صاحب اينسانلاردان دؤولت ايدولوژىسىن يارارلانماسى دوشونولە بىلمز.

۸. اكينچىلر [۸۴]: اورتىجى صينىفلردن بىرىدېر. ۹. ساتىچىلار (تاجىرلر) [۸۵]: بونلار دونياىى دولاشىر و اۆلكەدە اولمايان ماللارى گتىرىرلر. بو كروانچىلار هر ياندان مال گتىردىكلرى كىمى، خبر و بىلگى دە گتىرىرلر.

۱۰. حىوان يئتىشىدىرىجىلر [۸۶]: يئىجەك و ايچەجگىن چوخو بونلاردان گلدىگىندىن، فايدالى اينسانلاردىر. ياخشى، دوزگون فقط گۇرگوسوز و قابادىرلار.

۱۱. صنعتكارلار [۸۷]: بونلار يئتنكلرى و ال امكلرى ايله گئچىن اينسانلاردىر. دمىرچى، باشماقچى، درىچى، بوياقچى، اوخچو كىمى مسلكلرە آيرىلىرلار كى، بونلارين سايسى چوخ چوخدور. بونلارين امكلرىن قارشىلىغىنى ھمن اۆدەمك گرەكىر.

بونلارين دىشىندا، توپلومدا بېر دە فقيرلر ايله عوام دئىلن بېر طبقە واردىر. فقيرلرين چوخو دول و يئتىملر ايله كىمسەسىزلردن اولوشسا گركدىر. بونلار ياردىم ائدىلمەسى اىستەنير [۸۸]. سادەجە حىوانى دورتولرى/غريزەلرى/ ايله ياشايان، مادى ايليشكىلر دوزەيىندە بېر دونيالارى اولان، قبا،

ان تپەسىندە اولان حؤكمدار دا، اصليندە بگلر صينيغىنە منسوب بېر كىمسەدېر [۷۲]. بونلارين و ساراي خىدمتلىلرىن دىشىندا [۷۳] شھر و قصبەلرە ياشايان خالق [۷۴] اؤز ايچىندە دە بېر صينيغىلەمگە تابئع توتولور. بونا گۆرە خالق بو طبقەلردن اولوشور:

۱. پئىغمبر سويوندان گلدىگىنە اينانيلان اينسانلار [۷۵]: بونلار ساىغى گؤستىرىلمەسى دؤولت و سعادته قاووشمانين بېر گرەگى اولاراق سونولور. ۲. عاليملر [۷۶]: ساىغى گؤستىرىلمەسى، عئلملرىن اؤيرەنىلمەسى و حتا گئچىملرىن ساغلانماسى اىستەنن بو كىمسەلر دىن عاليملرىدېر [۷۷].

۳. اوتاجىلار (خستەلىكلرى ساغالدانلار) [۷۸]: بونلار او دؤنمين حكىملرىدېر. بونلارين ايچىندە دە بىلگىلرى بىر بىرىندىن فرقلى بىرچوخ قروبون اولماسىندىن [۷۹]، داھا او دؤنمدە بېر اوزمانلاشماغا گئدىلدىگىنى آنلايىرىق. بونلار چوخ فايدالى و گركلى گؤرولورلر.

۴. افسونچولار [۸۰]: بونلار اووسونچو و طىلىسىمچىلردىر. جىن و پرىلردن گلن خستەلىكلرى بونلار ياخشىلاشدىرار. حكىملرە بونلارين بىر بىرىنى بگنمدىكلرى سؤىلەنير كى، يوسوف، ون حكىملرى بونلاردان اؤنجه سايماسى، ترجىحىنى اورتايا قويار.

۵. يوخو يورومچولار [۸۱]: بونلارين باغىمسىز بېر صينىف اولوشدورا بىلمەلرى، توپلومدا ھامىسىنى گئچىندىرە بىلەجك بېر طىببن اولدوغونو گؤسترمەسى باخىمىندا اؤنملىدېر.

۶. ايلدىزچىلار (استرولوژى ايله اوغراشانلار) [۸۲]: بونلار گلەجكدن خبر وئرمكە بىرلىكدە، اوغراشدىقلارى ماتماتىك بىلىملرىن اؤيرەنىلمەسى تۋوصىيە ائدىلىر كى؛ بونلار باخارساق

آداملاری صینیفی و خالقا قارشى دوزەنین یانیندا قونوملار سواشچیلار صینیفی نین وارلیغى، چوخو توپلوملار اوچون بو گلنگى اولوشدورموشدور. اویسا، اسكى تورک دؤولت گلنگى نین اؤزنه اؤزگو یاپیسیندا گۆردوگوموز اوزره، هئچ بیر زامان بیر دین آداملاری صینیفی نین اورتایا چیخماسینا اویغون بیر زمین اولوشمادیغى کیمی؛ اوردو-میللت آنلایشینا باغلى اولاراق، هرکس ساواشچی اولدوغوندان، آیری بیر ساواشچیلار صینیفی دا بلیرمه میشدیر. شهرلشمگه و ایسلامیت'ین قبولونا باغلى اولاراق بعضی دۆنوشوملر یاشانمیشسا دا، بونلار گلنگین ائتکیسینی گندرمگه یئتمه میشدیر.

قوتادغو بیلگ'ده توپلومسال یاشاییشا ایلیشکین بیر باشقا اؤنملی نوکته ده، یوسف'ون، زوهد اربابی نین ائتکینلیغی نین بیلیندیگی بیر دؤورده، اینزیوایا قارشى توپلوم ایچینده، توپلوملار برابر یاشاییشى ساوونماسیدیر. بو ساده جه، دؤولتین توپلومو دئنتیم آلتیندا توتماسى اوچون گرکلى دئییلدیر؛ 'یاخشی' نین گئرچکلشه جگى اخلاقی اورتام اولاراق دا توپلوم حیاتی گؤرولموشدور. اونون ائتکین بیر توپلوم حیاتینى ساوونماسى دورومو دا، اؤلوم اؤته سی بیر غایه گؤدمکله برابر؛ گئنللیکله قَدَرچی گؤروشلرین حؤکم سوردوگو ایسلام کولتور جوغرافیاسیندا، باشقا بنزرلری آراسیندا اؤنملی بیر یئر توتماقدادیر [۹۴].

خالقین حؤکمدار اوزرینده کی حاقلاری و اونا قارشى اولان سوروملوقلاری، عئینی زاماندا حؤکمدارین خالقا قارشى سوروملوقلاری و اوزرینده کی حاقلاری اولدوغوندان، بونلار آشاغیداکی باشلیق آلتیندا اینجه لنه جکدیر.

حؤکمدارین اؤزلیکلى و گؤرولری ایله حاق و سوروملوقلاری

آ. حؤکمدارین صاحب اولماسى گرهن اؤزلیکلر

جاهیل و گؤرگوسوز عوام ایله دوست اولمامالی؛ ساده جه قارینلارینی دویوروب اونلاری ایطاعت آلتینا آلمالیدیر [۸۹]. ذاتن قارینلاری نین دویماسیندان باشقا قایغیلاری اولمایان، عوامین کیملردن اولوشدوغو چوخ دا آچیق دئییلدیر. بونلار بلیرلی بیر مسلگى اولمایان، باشی پوزوق شهر خالقی اولمالیدیرلار [۹۰]. اؤته یاندان، بونون تامامیله اخلاقی بیر صینیفله مه اولماسى ائحتیمالى ده یوخ دئییلدیر. یئیندن بیر بؤلومله مه ایله خالق؛ زنگین، اورتا حاللى و فقیر اولاراق اوچه آیریلیر. اؤنجه لیکله فقیر قورونمالیدیر. زنگینین یوکونو اورتا حاللیلار، اونلارینکینی ده فقیرلره یوکله مه ملی؛ ترسینه، فقیری اورتا حاللى، اورتا حاللینی ده زنگین ائتمگه چالیشمالیدیر. بئله اولورسا اؤلکه زنگینلشمیش اولور [۹۱].

توپلومون مسلک و سوسیو-اؤکونومیک قونوملاری آچیسیندان صینیفلره آیریلماسى نین چوخ اسكى بیر گلنک اولدوغو آنلاشیلیر [۹۲]. بونولا بیرلیکده، خالقی اولوشدوران بوتون صینیفلرین حقوق قارشیسیندا ائشید اولدوغو دا بیلینمکده دیر [۹۳]. کیمی آراشدیرماچیلارین بوندان چکینمه لرینه باخمایاراق، توپلوم یاپیلانماسى نین صینیف اساسینا دایاندیغى آچیق دیر. آنجاق، عالیملر و سئیدلرده اولدوغو کیمی، بو صینیفلندیرمه اوره تیم آراجلاری نین مولکییتینه صاحب اولوب-اولما ماغا گؤره بلیرلنمز. آیریجا بو صینیفلر آراسیندا چاتیشما عونصورو اولایبيله جک بیر گرگینلیک ده گؤرولمز. خالقدان بیرى نین وزیر اولایبيله سی نین گؤستریدیگی کیمی، گئچیشلره آچیق بیر یاپى واردیر. بوگونکو آنلامدا صینیفلى توپلوملار کاپیتالیزم دؤنمی نین بیر اورونو اولماقلا برابر، توپلوملارین گلنگى ده بونون زمینى اولموشدور. تانریسال حقوقون اگمن اولدوغو اسكى توپلوملاردا، بونون ایدولوژیسینی یاپان دین

تورک دۆولت گلڭگينه اويغون اولاراق، حاکیمیت حاقینی تانری، دان آلان و بئله لیکله دونیا دۆولتی نین باشینا گئچن حۆکمدارین صاحب اولدوغو ایلک اۆزللیکده اۆزونون بیر پای یوخدور: بیر حۆکمدارین اولغو اولاراق دوغموشدور. صاحب اولونماسی لازیملی اولان بو اۆزللیکدن باشقا، آشاغیدا بولونان اۆزللیکلری ده داشیماسی گرە کیر. بونلار، اسکی تورک قاغانلاریندا دا آرانیش اولان اۆزللیکلرین عئینیلریدیر.

۱. بیلگه لیک

اسکی تورک قاغانلاری نین بیر عونوان اولاراق داشیدیقلاری بیلگه لیک، قوتادغو بیلگ، ده اوزرینده ان چوخ دورولان عونصورلردن بیریدیر. بگ ایله بیلگی آراسینداکی باغی گۆستریمک اوچون " بگ آدی 'بیلگ' سۆزو ایله ایلگیلیدیر؛ 'بگ' ین لامی گئدرسه، 'بگ' آدی قالیر " [۹۵] دئیلمکده دیر. بگلر بیلگی ایله خالقا باش اولموشلار؛ دۆولت ایشلرینی ده بیلگی و عاغیل ایله یورومتوشدورلر [۹۶] بو اوزدن بگین بیلگیلی و عاغیللی اولماسی، بیلک اوچون آرانان بیر شرطدیر [۹۷] بگین ساده جه بیلگیلی دئییل، عاغیللی دا اولماسی گرکدیگی نین سؤیلنمه سی، بیلگی ایله عاغیل آراسیندا تمملی بیر آیریم گؤدۆلدۆگۆنۆن گۆسترگه سیدیر. عاغیل، دوغوشدان گلدیگینه و چالیشماقلا الده ائدیله مه یه جگینه اینانیلان بیر یئتیدیر [۹۸]. عاغیلن هر حرکتی دوغرو دور [۹۹] و بو دوغرولوغو ساغلايان عاغیلن ایلکه لری زامان دگیشیدیر [۱۰۰]. هر تورلو یاخشیلیق و اردم عاغیلدان گلیر [۱۰۱]؛ بونلار اؤیره نیله بیلر، آنجاق عاغیلن اؤزو اؤیره نیله بیلمز [۱۰۲]. بیلگی ایسه دوغوشدان گلمز و تجربه دن قاینالانیر؛ اینسان یاشادیقجا اؤیره نیر [۱۰۳]. عاغیل اولمادان بیلگی

ائدینیه مه یه جگی کیمی، بیلگی اولمادان دا عاغیل بیر ایشه یاراماز [۱۰۴]. بو اوزدن هر ایشده بیلگی و عاغیل یول گۆستریر [۱۰۵]. اینسانی حیواندان آیران شئی بیلگی دیر [۱۰۶] و اینسان اولغو بیلگیلی اولدوغو اوچون حیوانلار اوزهرینه حاکیم اولموشدور [۱۰۷]؛ بیلگیسیز اینسانین ایسه، حیواندان بیر فرقی یوخدور [۱۰۸]. بو اوزدن بیلگیلی اینسان، بیلگیسیزلر اوزهرینه حاکیم اولمالیدیر. چونکو، بو دونیادا حاکیمیتین ان اوست قورومو دۆولت دیر و دۆولت ایشلری ده بیلگی ایله دوزنلنیر [۱۰۹]. بوگونه قدر، خالقا حاکیم اولان بگلرین هامیسی بو ایشی بیلگی ایله یاپمیشدیلا [۱۱۰]. چونکو، خالق ایطاعت آلتینا آلمانین یولو بیلگیلی اولماقدیر [۱۱۱]. بو، تۆره ایله یاپیلیر و یاخشی تۆره ده آنجاق بیلگی ایله قوبولور [۱۱۲]. خالق آراسیندا چیخان فیتنه ده، یئنه بیلگی ایله باسدیریلیر [۱۱۳].

حۆکمدارین موطلقن صاحب اولماسی گرە کن بیر اۆزللیک اولاراق 'بیلگی' اوزهرینده او درجه ایصرارلا دورولموشدور کی؛ اونون حۆکمدارین بیر اۆزللیگی اولماقدان اۆته، دۆولتین تمملریندن بیرى اولدوغو وورغولانماق ایسته نمیشدیر. بو دوروم، دۆولتین تمملری نین؛ اوگدۆلمیش'له کیشیلشمیش اولان 'عاغیل' و گون-توغدی ایله کیشیلشمیش اولان 'عدالت' اولدوغونا ایلیشکین یورومو دا دستکله مکده دیر.

آنلاشیلان او کی، قاراخانلیلار دۆنمینده ده، بؤیوک هون ایمپاراتورلوقو، ندان بری تورک حۆکمداری نین موطلقن صاحب اولماسی گرکن بیر اۆزللیک ساییلان بیلگه لیگه چوخ اؤنم وئریلمیش و 'بیلگه حۆکمدار' تلقی سی دوام ائتدیر یلمیشدیر [۱۱۴].

اولمايان بگ، ظولمه مئيل ائتميش اولور و ظاليم آدام اوزون سورە بگ قالانماز؛ خالق بونا ريزا گۇسترمز [۱۲۱]. بورادان حرکتله دئييله بيلر كي؛ حۇكمدار، اگر خالقينا ظولمه ائدرسه، خالقين اونو تاختيندان ائتمه سي مشروع گۇروله بيلمكده دير. قاراخانلى تاريخينده، احمد خان ين تاختيندان ائنديريله رك، بير محكمه ده يارغيلانيب اۇلدورولمه سي، بونا بير اۇرنك تشكيل ائتمكده دير [۱۲۲]. يوسف ون، خالقين ظاليم حۇكمدارا قارشى اولان تپكيسي ني مشروع گۇستره بيلمك اوچون، " ظاليم اۇلكه سي نه اوزون سورە حۇكم ائده بيلمز " [۱۲۳] بيجيمينده كي بير تورك اتاسۇزونو رئفرانس گۇسترمه سي، ظاليم حۇكمدارلارين تاختدا اوزون سورە قالامايا جاقلا رينا داي ر اسكى تورك آنلاييشيني دوام ائتديرديگيني گۇستري ر.

اصيل اولماني ن، حۇكمدارين ان اۇنملى اۇزليگي و ان باشدا گلن اردمي اولدوغو، عدالت قاورامي نين حۇكمدار كاراكتيرينده جانلانديريلماسيندان دا آچيقجا بللي دير.

حۇكمدار، تانري دان آلدیغی قوت ایله حاکیمیت حاقینی قازانی ردی. آنجاق، قوت گنچیدیر و اونو ائده توتابیلیمک اوچون اردملى اولماق گره کیر. بو اردملر، 'قوت' و جانلانديران آی-تولدی نين اۇز آغزیندان، بونلاردير: آلچاق کۇنوللو و شیرين ديلى اولماق؛ ایفراطا گئتمه مک و پیس ایشلردن اوزاق دورماق؛ جۇمرد اولماق؛ بۇیوگه سایغی و کیچیگه شفقت گۇسترمک؛ کیبر و غورور ایله باشقالارینی اینجیتمه مک، اۇزونو باشقالارینی نين اگلنجه و تحکومونا بوراخماق؛ الی و دیلیندن امین اولونماق و دوزلوکدن آیریلماماق [۱۲۴]. " دۇنک قوت ون کۇستگي بونلاردير: بو شکیلده باغلانیرسا، قاچانماز، قالیر " [۱۲۵].

قوتادغو بیلگ'ده ده، یئنه اسکی تورک گلنگينه اویغون اولاراق حۇكمدارا، چوخ یئرده، عاغیللی و حاکیم (فیلوسوف) آنلامینا گلن 'بۇگ و' صیفت ایله خیطاب ائدیلمیشدير [۱۱۵].

۲. آلپلیق

آلپلیق دا، بیلگه لیک کیمی، اسکی تورک قاغانلاری نين عونوانلاریندا داشیدیقلا ری صیفتلردن بیر ی ایدی. قوتادغو بیلگ، بو قونودا دا گلنگی دوام ائتدیریر و بگین آلپ، اورکلی و گوجلو اولماسینی بیر بگلیک شرطی اولاراق سونار [۱۱۶]. اسکی تورک بگلری آراسیندا ان سچکینی و ان مشهورو اولان آلپ ار تونقا دا، آلپلیق صیفتی ایله تما یوز/آییردا/ ائتمیشدير [۱۱۷]. بگ، هم اۇز قونومو گره گی، دوشمنه بویون اگدیرمک و دۇولت ایشلرینی گۇره بیلیمک اوچون آلپ اولماق زوروندا دير [۱۱۸] هم ده، خالق باشیندا کی بگین آلپ اولماسینی ایسته دیگی اوچون، آلپ اولمالیدیر [۱۱۹]. حۇكم ائده بیلیمک اوچون، او دۇنمین شرطلری گره گی، آلپ اولماق بیر زورونلوق اولدوغو کیمی، بگین ده، خالقین دا گلنکده کی آلپ موتیفیندن ائتکیلندیگی آچیقدير. بئله جه، هم خالقا و دوشمنه اۇزونو قبول ائتدیرمک، هم ده گنچمیشله اولان باغی سوردورمک آماجیلا، آلپلیق، بگ اوچون آرانیلان اۇزلیکلردن بیر ی اولموشدور.

۳. اردمیلیک

ان آ ز بیلگه لیک و آلپلیق قدر اۇنم وئریلن و بگده گۇرولمه سی ایسته نن بیر اۇزلیک ده اردمیلیک دیر. بگ، تانري دان آلدیغی 'قوت' ایله حاکیمیت حاقینا صاحب اولوردو. آنجاق، قوت گنچیدیر ایدی و اونو ائده توتماق اوچون امک صرف ائتمک؛ اردملى اولماق گرکلی ایدی. بو چرچیوه ده، ان بۇیوک اردم عادیل اولماق دیر و عدالت ده بیلگی ن تملى و اساسیدیر [۱۲۰]. عدالت اردمینه صاحب

ايستەنمەمكەدە، دۋولت و توپلوم اوچون اولسا دا، 'فايدا' ساغلامانين آراجى اولاراق گۇرولمكەدەيرلر. داھا اۇنجه گۇرولدوگو كيمي، تانرى قورخوسو داھى دۋولت گۇروليليرىنى گۇرولريندە گووھنيلير قيلمانيان آراجيدير. بو دوروم، كيتابين بوتونونە سينميش اولان فايداچى اخلاق آنلايشىنىن توتارلى بير سونوجودور. " حۇكمدارليغا لايىق بير بگ نئجه اولمايدير " باشلىقلى بۇلومدە؛ ان آز اونبۇش تورك آتاسۇزو، دۇرد دنە اسكى تورك شاعيرلريندن آينىتى بۇيت و اۇتوكن بگى؛ندن دە بير وجيزە قئيد ائديلمىش اولماسى [۱۳۷]، بو آنلايشين دا بۇيوك اۇلچودە اسكى گلنگە داينديغىنى گۇسترمكەدەير. دۋولتين خالق ايله اولان ايلشكىليرىن دوزنلنمەسیندە فايداچى اخلاقا داينماق، خالق ايله ايش گۇرمەنن قاجينيلماز بير سونوجو اولسا گركدير. چونكو، 'قارشىلىقلىق' اساسينا دايانان فايداچى اخلاقين پراتيك سونوجلارى چوخ آچىقدير و آنلاشيلماق اوچون ائنتلكتول بير دوزەى گركديرمز.

ب. حۇكمدارين گۇرولرى

۱. خالقى توخ و بايىندير قيلماق

اورخون يازيتلاريندا، قاغانين ان اۇنملى گۇرولرى آراسيندا سونولان 'آج ميللتي دويورماق و فقير ميللتي بايىندير قيلماق'، قوتادغو بيليگ'دە دە اوزەريندە ان چوخ وورغو ياپيلان عونصورلردندير. خالقى دويورماق عادتت بير تانرى بويروغو اولاراق تلقي ائديلمىش و حۇكمدار، " مملكتە بير كيمسە بير گئجه آج قالسا، اونو تانرى سنە سوراجاقدير " [۱۳۸] دئيلەرك اوباريلمىشدير. بگ، خالق اوچون بير قوت'دور و خالقين قوتلو اولاييلمەسى اوچون قارنىنن دويماسى لازيمدير [۱۳۹]. بونون اوچون بگ، خالقينى بول ييىجەك و ايچەجگە

بگين صاحيب اولماسى گرەكن اردملر ايچيندە، جۇمردليگە اۇزل بير اۇنم وئريلير؛ حتا، چوخ يئردە، بگە " آى جۇمرد (ائى آكى) " دئيه خيئاب ائدليلر [۱۲۶]. جۇمردليگين ان مۇعتبر گۇسترسى، خالقين قارنىنى دويورماقدير. بو آماجلا توپلار وئريلمىشدير كى؛ فارسجا'يا خان-اي ياغما اولاراق گئچن توى، عوئمانليلار' قدر بوتون تورك دۋولتلىرىندە دىقتلە اويغولانان، وازگئچيلمز بير موسسە اولموشدور [۱۲۷]. بونون اۇنمىنى بليرتمك اوزرە، " بگلرين شۇهريتىنى ايكي شئى بۇيودور: ائشگيندە توغو و باش كۇشەسيندە سوفرەسى " [۱۲۸] دئيلمىشدير. بو ايفادە دن دە آنلاشلا بيلەجگى كيمي، 'شۇهريت' دە، حۇكمدارلار اوچون اۇنملى بير گۇسترسەدير. حتا، 'كۆلۆگ (شۇهرتلى)' صيفتىنى قوللانماق، اسكى تورك حۇكمدار عونوانلاريندا گۇرولدوگو اوزرە، گلنكلشميشدى [۱۲۹]. جۇمردليك دە شۇهريت تاپمانين ان گئچرلى يولاريندان بيريدير [۱۳۰]. چونكو، اينسانلارين ان اعئتيبارلىسى جۇمرد اولاندير [۱۳۱] و بگ دە جۇمرد اولماق زورونداير [۱۳۲]. جۇمرد اولانا هرکس خيدمت ائتمك ايستر [۱۳۳] و خيدمتيندە كيلر دە بونون حاقينى اۇدر [۱۳۴]؛ آيريجا خالق دا جۇمرد اولانين چئورەسيندە توپلانير [۱۳۵].

حۇكمدارين صاحيب اولدوگو اردملر و ندىن بونلارا صاحيب اولماسى گركدىگى، گۇزدن گئچيريلديگيندە گۇرولموشدور كى؛ حۇكمدارين اردملرى داھى دۋولت و توپلوم دوزەنىنن قورونماسينا يۇنەليكدير. بگ، تاوير و حرکتلىرىنى تميز و دوغرو توتمايدير، چونكو " خالق يولونو و گئديشىنى بگين يولونا اويدورور " [۱۳۶]. باشدا عدالت اولماق اوزرە، بوتون اردملر اۇزلىرى اوچون

ایله برابر قوللانیمیشدیر. آماجی عدالتی گترچکلشدیرمک اولان دؤولت، بونو دوغرو قانونلار یاپماق صورتیله باشارماق چاباسیندادیر. اگر، بونو یاپاییلیرسه، بیر حؤکمدار بوتون دیلکلرینه قووشموش دئمکدیر [۱۴۷]. قانونلار بیر دؤولتین تملیدیرلر [۱۴۸]؛ اگر، دوغرو و دوغرولوقلا دوزنلنمیشلر، دؤولتین گلجگی نین ان بؤیوک تمیناتیدیرلار [۱۴۹]. بیر بگ خالقا قانون وئرمز ایسه؛ او، خالقین ایچینه آتش آتمیش اولور؛ دؤولت پوزولور و بیلک ده ییخیلیر [۱۵۰]. قانونون چیخمادیغی یئردە ظولم وار دئمکدیر؛ ظولم ایسه آتش کیمی اولدوغو اؤلکه نی یاخار، یوخ ائدر. اویسا، قانون سو کیمیدیر [۱۵۱]. قانونلا اؤلکه گئنیشلر و بیلک آياقدا قالیر [۱۵۲]. قانونلار، حؤکمدارین آماجی اولان عدالتی گترچکلشدیرمه ده قوللانیدیغی آراجلاردیر. اساس اولان بو آراجلارین عدالتە واردیرمالاریدیر؛ اؤز باشلارینا بیر آماج دئییلدیرلر. یعنی دؤولت، قانون دؤولتی دئییل، حوقوق دؤولتیدیر.

داها فایداچی اولان باشقا بیر آچیقلاما مودئلینه گؤره ایسه: دؤولتی آياقدا توتاییلمک اوچون چوخ عسکر و اوردو لازیمیدیر؛ بو اوردونو بسلهیه بیلیمک اوچون ده خزینهنین دولو اولماسی گرەکیر؛ خزینهنین دولاییلمهسی، خالقین زنگین اولماسینا باغلیدیر؛ بونون اوچون ده دوغرو قانونلار قونولمالیدیر. اگر بونلاردان بیرى بئله ایهمال ائدیلسه، دوردو ده قالیر و بیلک چؤزولمگه اوز توتار [۱۵۳].

گؤرولدوگو کیمی، قانونلارین دؤولتین قدرینی بلیرلەیر اولماسی، اونلاری دوزنلەمگی حؤکمدارین ان اؤنملی گؤروی حالینا گتیرمیشدیر. دؤولتلە خالق آراسینداکی ان حیسن ائدیلیلر باغ اولان قانونلارین، خالقین دورومو گؤزەتیلەرک بلیرلەنمەسى دؤولتین خالقان قوپوق اولمادیغی نین بیر گؤسترگەسیدیر.

قووشدورمالی [۱۴۰]، خالقینا اوندان توخلوق گلەلی دیر [۱۴۱]. خالقین آجلیغیندان، بگ دوغرودان سوروملودور؛ چونکو، تانری، حئسابینی سوراجاغی بیر امانت اولاراق، خالقى بگین بونونا یوکلەمیشدیر [۱۴۲].

حؤکمدارین سوروملولوغو، خالقینی قارین توخلوغونا یاشاتماقلا بیتەمکدەدیر. البتە، آجی دویورمالی، چیپلاغی گئیدیرمەلیدیر؛ آنجاق، خالقان 'فقیر' آدینی قالدیرمادیقجا بگلیگه لاییق اولانماز [۱۴۳]. بگ، خالقین چیخارینی دوشونمەلیدیر، چونکو اؤز چیخاری دا اونون ایچیندەدیر [۱۴۴]. بو دورومدا، خالقین زنگینلیگی، ذاتن بگین ده زنگینلیگی دئمک اولاجاقدیر [۱۴۵]. حؤکمدار بونو باشاراییلمک اوچون، اؤنجه دؤولت خیدمتلرینی یوروتنلری مادى تاتمینە قووشدورمالی و اؤزلیکلە اوردونو بسلەمەلیدیر. بئلهجه، اوردونون گتیرەجگی غنیمتلرە خزینە زنگینلشیرکن، دؤولتین دوغرو قانونلارلا اویغون اورتام ساغلادیغی خالق دا زنگینلشەجکدیر [۱۴۶].

خالقین رفاه سینیری نین یوکسلتیلەمەسینە ایلیشکین توم قایغی و دوزنلەملر 'سوسیال دؤولت' قاورامینی اؤنە چیخارماقدادیر. سادەجه بورادان حرکتلە، دؤولتین خالق اوچون اولدوغونو سؤیلەمک دوغرو اولماسا دا؛ خالقى گؤزەتمک زوروندا اولدوغو بللی دیر.

۲. دوغرو قانونلارلا دوزەنى ساغلاماق و عدالتی گترچکلشدیرمک

تورک دؤولت گلنگیندە تۆره؛ خالق اوچون، یئمک-ایچمک، گئینمک و بارینماق کیمی بیر ائحتیاج اولاراق گؤرولموشدور. تۆره هم دؤولت حاکیمیتی نین بیر گؤسترگەسى، هم ده حؤکمدارین خالقا قارشى بیر گؤروی دیر. اورخون کیتابەلریندە ۱۱ یئردە گئچن 'تۆره'، بونون آلتیسیندا 'دؤولت'

۳. دۇولت دوزەنى نىن دوامى اوچون فتحلردە

بولونماق

نئجە كى، دوغرو قانونلار ياپماق حۇكىمدارىن بىلگەلىك وصفى ايله و خالقى دويوروب زىگىنلىشىدىمىك دە اردملىك وصفى ايله باغداشیرسا؛ آلپلىق وصفى دە ساواش دوزەنى نىن ايچىندە يئر آلماقلا اۇزنو گۇستىرىر. بونو ترسىنە چئويرمىك دە مومكوندور: دۇولتىن باشىنداكى اينسان، سايلان بو تور ايشلىرى ياپماق دوروموندا اولدوغو اوچون؛ او اۇزلىكلەر دە صاحب اولماليدير. بو ايكي سۇيله ييش دە، عىنى دوروما ايشارت ائتمىكە بىرلىككە، عىنى توتوما ايشارت ائتمەككە دىرلر. بىرىندە كىشى شرطلىرلىرلر، دىگرىندە شرطلىر كىشىنى بىرلەمكە دىر. بونلاردان هانسىسى نىن گئچرلى سايلاجاغىنا بۇيوك اۇلچودە تارىخ متافىزىكلرى قرار وئرمكە دىر.

دۇنمىن اۇزلىكى گرهگى، بىر ياندان فتحلر، دىگر ياندان ايشغال و بۇلنمە تهديدلىرى گۇز اۇنوندە بولوندورولدوغوندا، دۇولتىن و حۇكىمدارىن گلهجگى نىن ساواش گوجونه باغلى اولدوغو گۇرولور. فتحلر چوخ آماجلىدير: هم الدە اندىلن غنىمت ايله خزىنە زىگىنلىشىر، هم ساواش گوجو دىرى (و مشغول) توتولور و هم دە توپلانان غنىمتدن عسكەر داغيدىلاراق، اۇزنو باغلانىر [۱۵۴]. اودقورمىش، ين دۇورەيه گىرمەسىندىن سونرا بونلار يئنى بىر آماج داها ائكلەنير: دىنى ياپماق [۱۵۵]. قوت و نو تانرى، دان آلمىش بىرى اولاراق، ساواشلارى او، نون آدىنى ياپماق آماجىلا ياپماسى، آرتىق، حۇكىمدارىن گۇروينى داها آنلاملى و داها اۇنملى قىلماق دىر [۱۵۶]. بونونلا بىرلىككە، بو ساواشلاردا دا غنىمت گۇز آردى ائدىلمىش دىيىلدىر [۱۵۷]. هانسى آماجلا اولورسا اولسون، " قىلىچ قىمىلدا دىغى

سورهجه دوشمن قىمىلدا يانماز " [۱۵۸]. ساواشلارنى تالى اولسا دا اۇنمىسىز اولمايان بىر ايشلهوى دە، حۇكىمدارا 'شؤهت' قازاندىرماق دىر. نئجە كى، گئچمىشىن ساواشچىلىقلا شؤهت تاپمىش بىگلىرى آنىلماقدا، سۇزلىرى رثفرانس قبول ائدىلمكە دىر [۱۵۹]. سىلاخلى گوج سادەجه ساواش آماجلى دىيىل، دوزەنىن قورونماسى اوچون دە بولوندورولماليدير. بىگر آنجاق بئلهلىككە مملكتلرىنە صاحب اولايلىرلر؛ بونو گۇزتمەين بىگ غافىلدىر و مملكتىنە دە صاحب اولانماز [۱۶۰]. " قىلىنچ ايله بالتا مملكتىن بىكچىسىدىر " [۱۶۱].

خالقن رفاہ سوييه سىنى يوكسلىتمك و قانون ياپىپ اويغولادايلىمك، بئله بىر گوجو اليندە بولوندورماغا باغلى اولدوغوندا، ساواش گوجونو اورگانيزه ائتمك، حۇكىمدارىن ان اۇنملى گۇروى اولماليدير.

ج. حۇكىمدارىن حاق و سوروملوقلارى

بورادا سۇيله نەجك سۇزلىر دە، اصليندە حۇكىمدارىن گۇرولرىنە ايلشكىندىر. آنجاق، يوسف بونلار اوزرىندە اۇزلىككە دورموش و بونلارى 'حاق' اولاراق نيتلەمىشىدیر. بونلارىن حاق اولاراق نيتلەندىرىلمەسى، حۇكىمدار ايله خالق آراسىنداكى قارشىلىقلى ايلشكىدە، هرھانسى بىر طرفجە لوطف اولاراق گۇرولمەلىرىنى انگللەمكە دىر. يوسف، خالقن حۇكىمدار اوزرىندە كى حاقلارىنا اۇنجهلىك تانىمىش، آنجاق بونلارى يئرینە گتىردىكدن سونرا حۇكىمدارىن حاقلارىنى طلب ائدەبىلەجگىنى بلىرتمىشىدیر [۱۶۲]. بو دورومدا، حۇكىمدارىن حاقلارىنىن وارلىغى، سوروملوقلارىنىن يئرینە گتىرىلمەسىنە باغلىدیر. دئمك كى؛ حۇكىمدار، خالق اوزرىندە، سوروملوقلارىندىن باغىمىسىز ھئچ بىر حاققا صاحب دىيىلدىر. حتا، بونلار يئرینە

گتيريلمەدىكجە، خالق ايطاعت ائتمە سوروملولوغوندا بئله دئيىلدىر. بو دۇنم و اۇنجهسى اوچون، گلنكده بونون اۇرنكلرى نين اولدوغو گۇرولموشدور.

خالقن حۇكمدار اوزرينده كى حاقلارى بونلاردير:

-اۆلكه ده قوللانيلان گوموشون تمىز قالماسى، يعنى قوللانيلان پولون عيارى نين قورونماسى؛
-خالقن عادىل قانونلار ايله يۇنتيلمەسى، بىر صىنىفين بىر ديگرى اوزرينده تحكومونه ايدين وئريلمەمەسى؛

-يول گوونليگى و آسايىشىن ساغلانماسى، يول كسنلرين و ديگر سوچلولارين اورتادان قالديريلماسى[۱۶۳].

بونلارى يئرینه گتيردىكدن سونرا طلب ائدىلەجك اولان، حۇكمدارين خالق اوزرينده كى حاقلارى ايسه بونلاردير:

-خالق، حۇكمدارين اميرلرينه ايطاعت ائتملى، ساينغى گۇسترمەلى و بو امير نه اولورسا اولسون، موطلقن يئرینه گتيريلمەلىدير؛

-خزينه نين حاقى (وئركى) گۇز تيلمەلى و بو زامانىندا اۇدنمەلىدير؛

-خالق، حۇكمدارين دوستونا دوست و دوشمىننه دا دوشمن اولمالىدير[۱۶۴].

بورادا ديقت چكىجى اولان، خالقن حۇكمدار اوزرينده كى حاقلارى، سىنىرلارى تىتىزجه بليرلنمىش اولغولارلا گۇندريمده بولونوركن؛ وئركى ديشيندا، حۇكمدارين ديگر ايكى حاقى نين بئله بىر اۇزلىگه صاحىب اولماماسىدير. بونون ندى ده، موطلق اوتوريتە نين، ديشىكن ايچەريكدن زيياده، قالىجى فورم ايله اۇزنو بليرلەمك اىستمەسى اولسا گركدير.

قوتادغو بىليگ‘ده دۇولت و اخلاق

قوتادغو بىليگ‘ده، اۇزوندىن اۇنجه كى عرب و فارس اثرلريندن فرقلى اولاراق، سياسى عونصورلر ايله اخلاقى و فلسفى عونصورلر ايچ ايچە گنچمىشديرلر [۱۶۵]. كىتابدا، يوكسك طبقه يه خاص بىر اخلاقدان و بونون يانىندا خالق طبقه لرين اخلاقى قاورايشىندان سۇز ائدىلير[۱۶۶]. بىرى ‘بىلمگه‘، ديگرى ‘تقليده‘ دايانان بو ايكى اخلاق آنلايشىندان حركتله، دۇولتين تملىنه يئرلشديريلمك اوزره، بىر اخلاق گۇروشنون اولوشدورولدوغو گۇرولەجكدير.

دۇولتين (هله ‘دونيا دۇولتى‘ نين) آماجىنى، ‘عدالتى گنرچكلشديرمك‘ اولاراق بليرلەمە، داها ايلك آددىمدا، دۇولتى اخلاقى تمللره اوتورتماق دئمكدير. عدالتين اخلاقى بىر ايلكه اولماسى؛ دۇولتى ده اخلاقى آرگومانلار گليشديرمك و دوزهنى بونلارا دايماق زوروندا بوراخمىشدير. داها دوغرو بىر سۇيله ييشلە؛ عدالت سيستمى، بىر توپلومون ‘دۇولت‘ بىچىمىنده تشكىلاتلانماسىنى مومكون قيلمىشدير[۱۶۷]. بىره يىن، توپلومون و دۇولتين اورتاقلاشا آماج ائدينديگى عدالت، بو حالى ايله ‘ان يوكسك ياخشى‘ دير. او حالدا، اۇنجه ليكله ‘ياخشى‘ نين نه اولدوغونو آنلاماق گرەكير.

اينسان، بوتون ياپىپ ائتمەلرينى زاماندا و مكاندا گنرچكلشديرير. بو زمين آخيشقان بىر اۇزلىگه صاحىب اولدوغوندا[۱۶۸]. اينسان ائيلملىرىنى ‘ديرلنديره بىلمك‘ اوچون بو زمين ديشيندان بىر ‘ثابىته‘ يه ائحتياج دويار. آرانان بو ثابيت دير ‘ياخشى‘ دير. ‘ياخشى‘ نين اصلن پوزولماز اولوشو[۱۶۹]. اونون، زامانين ائتكىسىندن باغيشيق/آزاد/ اولدوغونو گۇسترير. هر يئرده نيته ليگىنى ديشيديرمه دن قورويابىلمەسى و گنچرلى اولوشو ايسه[۱۷۰]. مكانا باغلى اولمادىغى نين بىر گۇستركه سىدير. ‘ياخشى‘ ان اوست دگر و اخلاق فلسفه سى نين ان تمل قاورامىدير. ائله سینه

چوخدا يابانچى اولماديغى 'بيلگى اردمدير' تئزىنه گۆتورمكدهدير.

بو نوقطهده، دؤولت و توپلوم دوزەنى آچىسىندان اۇنملى اولان ايكي سورون بليرتمكده و چۆزوم بىكلەمكدهدير: سادەجە بيلگىلى اينسانلار ياخشى اولابيلير و ياخشىنى ايستەيەبيليرلرسە [۱۷۹]؛ بيلگىلى اولانلار دوغرو دوروست داورانيركن، اولمايانلار ياخشى حركت ائدميرلرسە [۱۸۰]؛ بونلارين، دؤولت و توپلوم دوزەنى قارشىسىنداكي سوروملولوقلارى نه اولاجاقدير؟ ايكىنچى اولراق، بو تابلودا حۆكمدارين قونومو نه اولاجاقدير؟

ياخشىلىق بيلگى ايله مومكوندور. آنجاق توپلومدا بيلگى صاحىبى اينسانلار آنجاق بير آزينلىقدير و خالقين چوخو بيلگىسىزدير. بو دورومدا، بيلگىسىز خالق، بيلەرك ائىلەينلرى تقليد ايله سوروملو توتولموشدور [۱۸۱]. بو گئركچك بير ياخشىلىق اولماسا دا، توپلوم دوزەنىنين ساغلانماسى بير ياخشىلىقدير. بيلگىسىز اينسانلار مادى ايليشكىلر دوزەينده ياشارلار و آنجاق اللريلە قاورادىقلارى شئيلر اونلار اوچون بير آنلام ايفاده ائدر. اويسا 'ياخشى' فيزيك دونيايا عاييد دئيىلدير؛ ايدئال بير آلانين نسنەسيدر و ال ايله دئيىل، دئهن ايله قاورانيلير. بونون اوچون ده بو قاورايشى گئركچكلىدە بيلەجك بير دئهنى يئتكىنلىگە ائحتياج واردير. قامو دوزەنىنى ساغلایا بيلمك اوچون، بو يئتكىنلىگە صاحىب اولمايانلار

كى، اونو، صيرف تانيملاماق داهى، بير اخلاق متافيزيگىنين آنا چيزگيلرينى بليرلەمك دئمكدير.

يوسوف، يورومچولارى زحمتە سوخماياجاق چوخ آچىق بير تانيم وئرميشدير: "ياخشى ... فايدالى اولان و بوندان دولايى ... حظ وئرن شئيدير" [۱۷۱]. بو تانيمدان آنلاشلاجاغى اوزره اونون تمل وصفى 'فايدالى اولماق' دير [۱۷۲]. بوتون ياخشىلىقلار عاغيلدان گلير [۱۷۳]. داهى دوغروسو، بوتون ياخشىلىقلار آنجاق بيلگى ائريشديرير [۱۷۴]. عاغيل و بيلگى آراسيندا بير آيريم ياپيلديغى؛ عاغلين دوغوشدان گلديگى و زامان ديشى ايلكلەرە صاحىب اولماقلا، تانرى ايله اينسان آراسيندا بير باغ اولدوغو گؤرولموشدو. آنجاق، بيلگى اولمادان عاغيل بير ايشە ياراميردى. دئمك كى، ياخشىليغين ايلكلەرى عاغيلدادير يا دا عاغيلدا تملنديريلمكدهدير؛ اونلار اولاشمانين تكم يولو دا بيلگيدير. ياخشى ايله پيسين آنجاق بيلگى ايله آيبرد ائديله بيلەجگى آچىقجا بليرتيلميشدير [۱۷۵].

بو آنلايش، قوتادغو بيلگىدن اونجه، اورخون كيتابهلىرى'نده ده وورغولانميش و ياخشى اولمايان بير شئى ياپمانين (يانيلمانين) ندنى اولراق 'بيلگى سيزليك' گؤستريلميشدير [۱۷۶].

ياخشى و پيسين آنجاق بيلگى ايله آيبرد ائديله بيلەجگى [۱۷۷] و هر تورلو ياخشىليغى ياپمانين دا يئنە بيلگى ايله مومكون اولدوغونون سؤيلنمەسى [۱۷۸]، بيزى، دوشونجه تاريخىنين

تملە ئالنىمىشىدىكى، تانرى، نىن بئە بىلىك وئىمكە ياپتىغى ياخشىلىغىن بىر قارشىلىغى اولدوغو دوشونولور: حۇكىمدار، بونون بىلىنى، خالقا قارشى ياخشى اولماقلا اۇدەمەلىدىر[۱۸۶]. بو اىلكە، ان آچىق دىلە گىتىرىلىشىنى، 'يىلىك ياپ ياخشىلىق بول'[۱۸۷] ويا 'سە داورانىلدىغى كىمى داوران'[۱۸۸] كىمى فورموللشدىرىلمىش ايفادەلردە بولماقدادىر. معنوى قارشىلىقلار، يئرىنە گىتىرىلمەسى گرەكن يوكوملولوكلر اولاراق دوزنلەنە بىلدىگى كىمى؛ 'ياخشىلىق ياپانن آدىنن ابدىلشمەسى'[۱۸۹] اۇرنگىندە گۇرولدوگو اوزرە قالانلارن وىجدانىنا دا بوراخىلا بىلىر.

قارشىلىقلىق اىلكەسى، سادەجە بىرەيسل اىلىشكىلدە دئىيل، بگ اىلە خالقن آراسىنداكى اىلىشكىدە دە بلىرلەيىجىدىر. بورادا دا -قارشىلىقلىق حاقلاردا اولدوغو كىمى- خالقا اۇنجهلىك تانىنىمىش؛ خالقدان ياخشىلىق بىلەن بگىن اۇنجه اۇزونون ياخشى اولماسى اىستىنىمىشىدىر[۱۹۰]. بوندا، 'بىلمەن' خالقا، 'بىلن' بگىن اۇرنك اولماسىنن دا رولو واردىر. بگىن، خالق طرفىندىن سئويلەمەسى[۱۹۱] و خالقن بگە اينانماسى[۱۹۲] دا، اونو تىقلىد ائتمەلرىنە ياردىمچى اولاجاغى اوچون اۇنمىلىدىر[۱۹۳]. بگ، خالقنا قارشى ياخشى اولمىلىدىر، چونكو بگىن يارارى دا خالقن يارارىنن اىچىندەدىر[۱۹۴]. دىگر ياندان، بگىن ياخشى اولماسى دا خالقن يارارىندادىر[۱۹۵]. چونكو، خالق ياخشى اولورسا، بو سادەجە اۇزو اوچوندور؛ اويسا، بگ ياخشى اولورسا، بوتون خالق گون گۇرور[۱۹۶]. اگر، خالق ياخشىلىقدان آيرىلىر دا پىسلىك ائدرسە، بگ دە بونا پىسلىكلە قارشىلىق وئىر؛ خالق اۇزونو دوزلدىرسە، بگ دە دوزلدىر. بىن پىسلىگى، پىسلرە آنجاق پىسلىك ياپماقلا انگل اولونابىلەجگىنە اينانمىلىسىندان قايناقلاىر[۱۹۷]. بگىن پىسلىگىندىن

دۇولت طرفىندىن تىقلىدە يا اۇزىدىرىلىرلر يا دا زورلانىرلار. اۇزىدىرمە، توپلومون اۇنونە مودئل تىپلر قوئما يولويلا ياپىلىر. كىتابدا، سىتايىشلە بحث ائدىلىب سۇزلىرى آختارىلان بگلر و حۇكىمدارىن اۇزو مودئل تىپلردىر. گئرىدە ياخشى آد بوراخان هر كس مودئل تىپىدىر. جزالاندىرما ايسە، 'ياخشى' قانونلارغا دوزنلەنىر. قانونلارن ايشلەوى سادەجە سوچ ايشلەينەنى جزالاندىرماق دئىيل، ايشلەينە بىلەجك اولانلارنى دا جايدىرماقدىر. بو يۇنويلە سوچلولار دا 'اولومسوز مودئل تىپ' اولاراق قوللانىلىرلار. خالق موتلو اولماق اىستەيىرسە، بىلگىلى كىشىلرى تىقلىد ائتمەلى و اۇزلىرىنى ياخشىلىغا گۇتورەجك اولان قانونلار اويمىلىدىر. چونكو، ياخشىلىق اينسانى موتلولوغا گۇتورور[۱۸۲].

حۇكىمدار داھى بولوندوغو قونومو ياخشى اولمايا، داھا دوغروسو، ياخشى اولانى بىلمگە و ياپماغا بورجلودور. داھا، تانرى، دان قوت آلدىغى آندا، بونون قالىجى اولمادىغى، اگر الدە توتولماق اىستەيىرسە اخلاقى باغلارلا باغلانماسى گرەكدىگى اۇزونە بىلدىرىلمىشىدى[۱۸۳]. بىلىك موقدس اولدوغو اوچون، اونا صاحب اولماق اخلاقى تمىزلىگى گركدىر[۱۸۴]. بوندان دولايى ياخشى و اردملى اولماق بىلىگىن شرطلرىندىن سايلىمىشىدىر[۱۸۵]. ياخشىلىغا آنجاق بىلگى اىلە اولاشىلابىلەجگى اىلكەسى حۇكىمدار اوچون دە گئچرلىدىر. بو اوزدن، حۇكىمدارىن صاحب اولماسى گرەكن اۇزلىكلردىن بىرى اولان 'بىلگەلىك' دە گئچك آنلامىنى بورادا بولور. بونون دا اۋتەسىندە، آلپلىق و دىگر اردملرى دە، آرتىق، بىلگەلىگە ايندىرگەمك مومكوندور.

كىتاب بويونجا، 'ياخشى' نىن صىرف اۇز اوچون اىستەنىلىر اولدوغو سونوجونا اولاشمامىزى ساغلاياجاق بىر وئرى بولماق اولدوقجا زوردور. فايداجى اخلاقىن 'قارشىلىقلىق' اىلكەسى او درجە

‘بیلگی’ دن قصد عیبادت بیلگیسی دئییلدیر. بیر شئین ‘بیلگی’ اولابیلیمه سی اوچون فایدا ساغلاماسی گره کدیگینه اینانیلیر. بو دا توپلومسال فایدادیر. حیوانین اوزرینده، بیلگی و اردملریله یوکسلن اینسان اخلاق صاحیبی بیرجیک وار اولاندیر. اخلاقی اولوشدوران ایسه، توپلوم حالیندا وار اولابیلن اینسانلارین بیربرلریله قوردوقلاری هر چئشید ایلشیکدیر [۲۰۸]. بو حال ایله، تک کیشی نین اولدوغو یئرده اخلاقدان سؤز ائتمک گوجدور. اخلاقین اولمادیغی یئرده ایسه، یاخشی و پیس ده اولماز. توپلومون ان اوست دوزهیده کی اورگانیزاسیونو دؤولتدیر و توپلومون فایداسی اوچون واردیر. او حالدا ان یوکسک یاخشینی دؤولت اییله گئچکلشدیرمک مومکوندور.

یوسوف، ون، اوگدۆلمیش، ین آغزندان بوتون آنلاماق ایسته دیکلری بونلاردیر. او، نا گۆره اینسان آنجاق توپلوم ایچریسینده بیله بیلیر و ائیهله بیلیر، یعنی کیشیلشیر. توپلوم دیشیندا دیلینی، دوشونجه سینی، کیشیلیگینی ایتیرر، حیوانلاشیر. توپلوم ایچینده قالیب دا اوجا دگرلرین ترس یؤنونده گئدنلر ده کیشیلشنمزلر [۲۰۹]. بونولا برابر، توپلوم ایچینده قالدیقلاری سورهجه، دؤولتین دوزنله مه لرینه اویماق زوروندادیرلار. دؤولت، عادیل دوزنله مه لرله، خالقین بیلنلری تقلید ائتمه سینی ساغلا یابیلیرسه، توپلوم اوچون یاخشی اولانی گئچکلشدیرمیش دئمکدیر. بئله بیر دورومدا " حؤکمدار، ایکی دنیا دا قوت بولور، کیشیلر کیشیسی اولور " [۲۱۰].

یوسوف، ون بو اثری یازماقدا کی آماجی، تاریخیندن گؤتوردوگو اخلاقی و سیاسی گلنگی یاشاتماق اولدوغو قدر، بوزقیر آتیلارین نین دؤولتلر قوران انئثرزسینی ایتیرمه سیندن قورخدوغو، دنیا

قصد جزالاندیر بیلگییدیر و بونو، اصلینده خالقین یاخشیلیغی اوچون یازماقدادیر. مادّی ایلشیکلر دوزه یینده دوشون و یاشایان اینسانلارا، توتدوقلاری یولون پیس اولدوغونو آنلادابیلیمک اوچون ان یاخشی چاره سوپا و زیندان دیر [۱۹۸].

اخلاقی ایلشیکلرین 'قارشیلیقلیق' اساسینا گۆره دوزنلندیگی نین گؤسترگه لریندن بیر ده، تانری، یا وئریله جک حئسابین دوشونوله رک یاخشی اولونماسی نین ایستئمه سیدیر [۱۹۹].

'حئساب گونو' ندن حرکتله، او یغولانا جاق سورغودا قوللانیلا جاق اؤلچوتون نه اولابیله جگی دارتیشیلیمشدیر. کوئل، ین " آرکن بیر فلسفی آنترپولوژی " [۲۰۰] اولاراق نیتله دیگی بو دارتیشما 'یاخشیلیق' و 'فایدا' قاوراملاری آچیسیندان چوخ دیقّت چکیجیدیر. بیر داغدا مونزوی اولاراق یاشایان اودقورمیش دا، خالقا خیدمت ائتمک چاباسیندا اولان اوگدۆلمیش ده، بو دنیا دا کی حیاتی، حئساب گونونه بیر حاضرلیق اولاراق گؤرمکده دیرلر. اینسانین، خالقا قاپیسینی قاپاتمازسا، حئساب گونونه حاضرلانا ما یا جاغینی دوشون [۲۰۱] و " خالقان وازگئچدیم تانری، یا سیغیندیم " [۲۰۲] دئین اودقورمیش، اوگدۆلمیش قارشى چیخماقدادیر. او، نا گۆره: عیبادتینه گونون قول تانری، کی ممون ائده جک یولو تاپا بیلیمه میش دئمکدیر [۲۰۳]. تانری عیبادته مؤحتاج دئییلدیر. او، نون ریضاسینی قازانمانین یولو، توپلوما فایدالی اولماقدان گئچر [۲۰۴]. دین اینسانلار اوچوندور؛ اینسان ایسه، آنجاق باشقاسینا فایدالی اولاندیر [۲۰۵]. تانری، یاخشیلیق ایستر، او یسا عیبادت کیشی نین یاخشی اولدوغونو گؤسترمز؛ یاخشیلیق، آنجاق، توپلوم ایچینده گئچکلشه بیلیر [۲۰۶]. بیلگی سیز عیبادتین فایداسی نین اولمادیغی [۲۰۷] سؤیله نیر کی؛ بورا دا کی

اولايلارينا سيرتيني دۇن موزوى ليگى انگلله مكدەدير [۲۱۱]. نەدەكى، تورك تاريخيندە بئله بير تجروبه بوديزم‘ه قارشى ياشانميش، آنجاق تورك دونيا گۇروشو، حياتا و اونون سوروملولوقلارينا يۇنلن فيكىرلريله، بوديزم‘ين كۆهنه، توفئيلي دونيا گۇروشونه قارشى موجاديله ائتميشدير [۲۱۲]. آلپليغى بير حيات طرزى اولاراق ياشايان اينسانا، بوديزم‘ين تكليف ائدەبيله جگى ان بۇيوك باشارى ندامتدن عبارت ايدى. سيلاحلارينا و توپلوم حياتينا ويداع ائديب بير ماناستيردا يوخلوق موراقيبه سينه دالارسا، بلكى آلپ قورتولوشا ائريشه بيليردى. بئله بير ائحتيمال قارشيسيندا توركلر آلپ‘ى، جانينى قورويان زاهيددن اوستون توتوموشدولار [۲۱۳].

ايسلاميت‘دن سونرا دا، توركلر آراسيندا، اؤزنه اؤزگو آلپ-آرن‘تيى تمايوز ائتميشدير

سونوج

ايسلامى دۇنمه عاييد بير اثر اولان قوتادغو بيلگ‘ده كى دۇولت آنلايشى، اؤزوندن و ايسلامدان اۇنجه كى ‘تورك دۇولت گلنگى‘ ايله تاماميله اويوم حالينداير. ديشن مادى و معنوى شرطلره باخمىاراق، دۇولت گلنگى نين كسينتىيه اوغراماديغى و باشقالاشماديغى آچيقدير. بونون ان اۇنملى ندنلريندن بيرى، تورك توپلوموندا گلنگين هر زامان آغيرليغىنى قوروموش اولماسى؛ بير ديگرى ايسه، سياسى ايقتيدارين بئلهسى بير سونوجو اؤزليكله آماجلاميش اولماسيدير. زيرا، گلنك گوجدور.

ديشن شرطلره و بونلار باغلى اولاراق اورتايا چيخان ائحتياجلارين اورتادان قالديرماسينا يۇنهليك يئنى دوزنلهمه لر ياپيلماقلا برابر، حوقوق بۇيوك اؤلچوده گئچميشده كى اويغولاملارا داينديريلميشدير. بئله بير آييليمين/مئيلين اورتايا چيخماسيندا ‘آتالار روحو‘نا اولان اينانچ اولدوقچا

ائتكين بير رول اويناميشدير. بونو دستكلهين سياسى ائتكين ايسه، حاكيميتين سوي تكالى اوزهرينه قورولموش اولماسيدير. بونون بير سونوجو اولاراق، دۇولت ايله حۇكمدار اۇرتوشدوروله بيلميشدير. بو ندنلهدير كى، دۇولت يۇنتمه بيلگيسى، دۇولت قوروملارنىن ايشلەيشلىرىنىن دوزنلنمەسinden چوخ، حۇكمدارين ائيلملىرىنىن دوزنلنمەسینه يۇنهليك اولموشدور. بو دا وار كى، بو دوزنلهمه ده گلنگه داينديريلميش و بونا اويمايان حۇكمدار مشروعتىنى ايتيرميش ساييلميشدير. بو دوروم دا، دۇولت ايله حۇكمدارين تاماميله آيرى تلقى ائدىلمەسىنىن اۇرنگيدير. چليشيك كيمي گۇروله بيلن بو ايكي دوروم، توركلر‘ده كى دۇولت دوشونجهسىنىن آچار قاورامى اولان ‘قوت‘ ايله آچيقلانير. كيشىيه دۇولتى قازانديران ‘قوت‘ون قاليجي اولمايان بير اؤزليكه صاحيب اولماسى، دۇولت-خالق ايليشكىسىنى بئلهسى بير دنگه يه اوتوردان تورك دۇولت فلسفهسىنىن اؤزگون يانينى اولوشدورور. بونا باغلى اولاراق، دۇولت قوتسال ساييلميش، فقط حۇكمدارا قودسيت(قدسيت) اصلن ايضافه ائدىلمەميشدير. ‘قوت‘و الينده توتاييلمەنين يولو حۇكمدارين اخلاقى سوروملولوقلاريني يئرینه گتيرمه سينه باغليدير. پراگماتيك تمللره داينان اخلاق، خالق و

Arslan, Mahmut, Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı, İstanbul, İ.Ü. Ed. Fak. Yayınları, 1987.

Başta, Şerif, "Eski Türklerde Harp Taktiği", Türk Kültürü, Cilt: 2, Sayı: 22, 1964, s.39-48.

Bombaci, Alessio, "Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülâhazalar", Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul, DTCF, 1953, s.65-75.

Câhiz, Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, Çev.: Ramazan Şeşen, 2.bsk., Ankara, TKAE, 1988.

Çağatay, Saadet, "Kutadgu Bilig'de Odgurmış'ın Kişiliği", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1967, Ankara, TDK, 1968, s.39-49.

Çağatay, Saadet, "Kutadgu Bilig'de Ögdülmüş", Türk Kültürü, Sayı: 98, Yıl: IX, Aralık 1970, s.95-111.

Çağatay, Saadet, "İl, Ulus, Yönetenler", Cumhuriyetin 50. Yılı Anma Kitabı, Ankara, A.Ü. DTCF, 1973, s.281-308.

Duralı, Teoman, Felsefe-Bilim'e Giriş, İstanbul, Çantay Kitabevi, t.y.

Duralı, Teoman, "Felsefe-Bilim'e Ramak Kalmışken: Türklerin Düşünce Tarihi ve Felsefe-Bilim", Bilim Felsefe Tarih, 1, Mayıs 1991, s.143-173.

Eberhard, Wolfram, "Eski Çin Felsefesinin Esasları", A.Ü. DTCF Dergisi, Cilt: II, Sayı: 2, 1944, s.265-274.

Esin, Emel, "Türk Sanatında Alp Şahsiyetinin Görünüşü", Türk Kültürü, Sayı: 82, Yıl: VII, Ağustos 1969, s.770-794.

Esin, Emel, "Tonga-Alp-Er", Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Fasikül: 1, Sayı: 13, Erzurum 1985, s.137-161.

Genç, Reşat, Karahanlı Devlet Teşkilatı, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

Genç, Reşat, Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, Ankara, TKAE, 1997.

İnalçık, Halil, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", Reşit Rahmeti Arat İçin, Ankara, TKAE, 1966, s.259-271.

Kafesoğlu, İbrahim, Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.

Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk, Cilt: I-III, Çev.: Besim Atalay, 3.bsk., Ankara, TDK, 1992.

Nizamülmülk, Siyasetnâme, Çev.: Nurettin Bayburtluğil, 2.bsk., İstanbul, Dergâh Yayınları, 1987.

Orkun, Hüseyin Namık, Eski Türk Yazıtları, Ankara, TDK, 1986.

Ögel, Bahaeddin, Türklerde Devlet Anlayışı, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1982.

Turan, Osman, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, Cilt: I-II, İstanbul, Nakışlar Yayınevi, 1980.

Türker-Küyel, Mübahat, "Kutadgu Bilig ve Fârâbî", Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sinâ Sempozyumu Bildirileri, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990, s.219-230.

Üçok, Coşkun, Türk Hukuk Tarihi Dersleri, Ankara, 1960.

Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, Çev.: Reşit Rahmeti Arat, 4.bsk., Ankara, TTK, 1988.

* Bu makale, Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi'nin Mart 2006 tarihli 9. sayısında

حۆكمدارين قارشىلىقلى چىخارلارنى دىنگەدە توتابىلمىگى اساس آلمىشىدىر. بونون بىر سونوجو اولاراق، خالقين دورومونو ياخشىلاشدىرماق، حۆكمدارين باشدا گلن گۆروى اولدوغو كىمى، مشروعتىنى دوام اتتىدېرە بىلمەسىنىن دە گرەگى اولموشدور.

تورک گلنگىندە، دۆولت تئورىسىندە كى ان اۆنملى عونصورلردن بىرى دە 'تانرى' قاوارامى اولموشدور. سىياسى حاكىمىتىن تانرى دان آلىندىغىنا اينانلىمىش، بونا باغلى اولاراق دا حاكىمىتىن گرەگىنى يئرەنە گتىرمەك، حاق دئىل، بىر گۆرو اولاراق تلقى اندىلمىشىدىر. آچىقدىر كى، بو آنلايشى آياقدا توتان دا روحو اۆلومسوزلوكونە ايليشكىن اينانچ اولموشدور. بو اينانچين خالقدا يئرلىشك اولماسى سىياسى اىقتىدارين مشروعت قايناقلارىندان بىرى اولموشدور. بونو دستكلەمەك اوزرە، يارادىلىش و تۆرەيش افسانەلرى دە اىقتىدارين مشروعتىنى تمللندىرمەك اوزرە بىچىملندىرىلمىشىدىر.

تانرى طرفىندىن حۆكمدارا وئرىلن گۆروين آماجى يئر اوزوندە عدالتى حاكىم قىلماقدىر. بونونلا ايليشكى اىچرىسىندە، دۆولت؛ 'دونيا دۆولتى' اولاراق دوشونولموشدور. بونون ان اۆنملى سونوجو، سىياسى اوتورىتەيە ايطاعت اندىلرلن تومونون بو دۆولتىن 'وطنداشى' سايلىماسى اولموشدور. بئلهجە آيىرىمجىلىق انگللىمىش و بو دوروم تورک دۆولتلىرىنىن بۆيومە ندىلرىندىن بىرى اولموشدور.

KAYNAKÇA

Arat, Reşit Rahmeti, Kutadgu Bilig I: Metin, 3.bsk., Ankara, TDK, 1991.

Arsal, Sadri Maksudi, Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul, İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, 1947.

اون دو ققوزونجو عصر گونئی آذربایجان پوئزیاسینین اؤنچولو

19-CU YÜZİL GÜNEY AZƏRBAYCAN POEZİYASININ ÖNCÜLÜ

بیری اولموشدور. حکیملیکدن آلدیغی امک حاقی
ایله دولانمیشدیر.

لطیفه میرزه یثوا

LƏTİFƏ MİRZƏYƏVA

۱۸۹۶-۱۹۰۶-جی ایللرده ایران شاهى اولموش
نصرالدین شاهین اوغلو موظفالدین شاه زامانیندا
لعلى اونون خصوصى طبیبى اولموش و «شمس
الحکما» لقبى آلمیشدیر. بو لقبى آلماسینا سبب
موظفالدین شاهین تبریزده ولیعهد اولدوغو واختلار
موقرریلریندن بیرینی موعالیجه ائدیپ ساغالتماسی
اولموشدور.

لعلى تهرانا گئده رک اورادا نصرالدین شاهلا
یاخنلاشمیش و اونونلا آوروپایا سفر ائتمیشدیر. او،
آوروپایا سفری نین محصولو اولاراق موفصل بیر
مثنوی یازمیشدیر:

دونیا بیر گاهلی، دارا تختلی،

کئیکوسروو تاجلی نصرالدین شاه (۱۹۰۴)

لعلى سونرالار یئنه ده آوروپایا، ایستانبول، میصیره
و روسیایا سفر ائتمیشدیر. واختی نین چوخونو
سیاحتده کئچیرمیش، اکثر واختلار ایسه طیفلیسده
و ایستانبولدا اولموشدور.

ادبی یارادیجیلیغا کیچیک یاشلاریندان باشلایان
لعلى لطیف طبیعتلی، یومور هیسسلی و
حاضر جاواب بیر ادیب اولموشدور. فصاحتله
دانیشماسی، شیریندیلیلگی اونا تبریزین عیان و
اشرفی آراسیندا بؤیوک حؤرمّت قازاندرمیشدی.

۱۹ عصرین ایکینجی یاریسیندا اؤتن دؤورلرده
اولدوغو کیمی پوئزیا گونئی آذربایجان ادبی
پروسئسینده آپاریجی مؤوقع توتوردو. بو دؤورده
یارادیجیلیغا گلن م.ع.لعلى اؤز موعاصیرلری کیمی
شرق و آذربایجان شعرلری نین زنگین تاریخی
تجروبه سینه، دئموکراتیک انلرینه ایستیناد ائدیر،

یوکسک صنعت اثرلری یاراتمیش ۱۹ عصرین
گؤرکملی آذربایجان شاعیری میرزه علیخان لعلى
۱۸۴۵ (۱۲۶۱)-جی ایلده ایرواندا آنادان اولموشدور.
اونون آتا-آناسی اصلا ایروانلیدیر. لعلى ۲۰ یاشیندا
اولارکن آتاسی حاجی آغا میرزه ایروانی ایله
بیرلیکده تبریزه کؤچموش، اورانین مدرسه لرینده
عرب و فارس دیللرینده لازیمی قدر بیلیم
ییلنمیشدیر. او، درمان ماده لری، ادویات، عطریات
و موختلیف بیتکی یاغلاری اولان عطاری دوکانی
آچاراق تیجارتله مشغول اولموشدور. لعلى تیجارت
ایشلری ایله برابر شخصی موطالیه سی سایه سینده
تحصیلینی ده داوام ائتدیرمیشدیر. آتاسی وفات
ائتدیکدن سونرا تیجارت ایشیندن تامامیه آیریلیب
واختینی تیبب تحصیلینه حسر ائتمیشدیر. تبریزین
مشهور طبیبلری نین یانیندا طبابت علمیندن
معلوماتلار اؤیرنن لعلى قدیم تیبب کیتابلارینا
باخاراق خسته لره موعالیجه لری اوچون درمان
یازمیشدیر. سونرالار ایستانبولدا طبیب دارالفنوندا
تحصیل آلمیش، تبریزه قایتمیش و حکیملیکله
مشغول اولموشدور. او، ایرانین مشهور طبیبلریندن

اوندان بحرله نیردی. اینسان و اونون معنوی دنیاسی شاعیرین پوئزیاسیندا آیدین شکیلده اکس اولونوردو. م.ع.لعلی گونئی آذربایجان شاعیرلری آراسیندا حاضیرجاوابلیغی و کسکین ساتیراسی ایله سئچیلیمیشدیر. اونون شعرلری نین موهم قیسمی لطیفه و هزل، هجو و بعض مدح طریزینده یازیلیمیشدیر. شعرلری مضمونجا چوخ زنگیندیر. شاعیر هم مرثیه، هم فیکانیه، حتی بعض بدیعه ادبیاتی ایله ده مشغول اولموشدور. درین تنقیدی روحلو منظومه لری معاریفچی شعرین ایلك نمونه لری کیمی دیقتلایقیدیر. اونون خوش صؤحتلری و اینجه طبیعتیندن یارانمیش سؤزلری هله ده آذربایجاندا حیکمتلی سؤزلر و ضرب المثل کیمی دیللرده گزیر.

ندندی حیکمتیدن اولماسین سوال گرک؟
بو حیکمتین منه بیر سیررین ائيله فاش، گوروم.
کیمسه باده ی-وحدتده مست اولان لعلی،
دئدی بو خالقی-ینکتایا بیر دولاش، گوروم (۲، ۳۷).

«لعلی اؤزونمخصوص ایتی ساتیراسی ایله «شاه اوسولونون وارلیغینی هجو ائتمیش، اونون بایراغینی دا، اوردوسونو دا، قودرتینی ده بیر بئیتلیک شعرینده ایفشا ائتمیشدیر. بو بئیت دیلدن-دیله کئچه رک بوتون خالقی ایران دؤولتی نین پوچلوغونا گولدورموشدو. شاهین غضبینه راست گلمیش شاعیر آرازین شیمالیندا سیغیناجاق تاپیب حیاتی نین سون ایللرینی طیفلیسده باشا وورماغا مجبور اولموشدور» (۴، ۱۱).

م.ع.لعلی دار تسسوبکشلیگی پیسله ییردی. او، فاناتیک گوروشلرین ده علیه اینه ایدی. شاعیر بوتون بونلارین خالقین ترققسیینه، زمانه ایله آياقلاشماسینا، علمه، مدنیه ییلنمه سینه مانع اولدوغونو دئییر و جیدی تنقید ائدیردی.

م.ع.لعلی گونئی آذربایجان شاعیرلری آراسیندا حاضیرجاوابلیغی و کسکین ساتیراسی ایله سئچیلیمیشدیر. اونون شعرلری نین موهم قیسمی لطیفه و هزل، هجو و بعض مدح طریزینده یازیلیمیشدیر. شعرلری مضمونجا چوخ زنگیندیر. شاعیر هم مرثیه، هم فیکانیه، حتی بعض بدیعه ادبیاتی ایله ده مشغول اولموشدور. درین تنقیدی روحلو منظومه لری معاریفچی شعرین ایلك نمونه لری کیمی دیقتلایقیدیر. اونون خوش صؤحتلری و اینجه طبیعتیندن یارانمیش سؤزلری هله ده آذربایجاندا حیکمتلی سؤزلر و ضرب المثل کیمی دیللرده گزیر.

م.ع.لعلی زاتن حرریتپرست، آزاده لیک طرفداری و یالتاقلیقدان اوزاق بیر اینسان ایمیش. اونون بیر نؤو هجوکولوغا مئیلی وارمیش و بیر چوخ هجولری ایله مشهوردور. شاعیر چوخ بؤیوک آداملارین و صاحیبی اختیار شخصلرین بئله هجویندن اؤزونو ساخلامامیشدی. اونلارین قوصورلارینی همین هجولرده بیان ائتمیشدیر. او، «قاجار» شاهلاریندان بیرین «اوز توتاراق دئییر:

میل دوشوب نه آتسه گور، سن ده دوشموسن،
گه دوبه، گه مسخره، گه تلخک عشقینه.
وئردین تامامی-ساده لره منصب و لقب،
ساتدین هامی رعیتی بیر گویچک عشقینه.

ازبس کی، اینجیگیددی بو منزیلده کاریوان،
 دوشموش بو کاریوان هامیسی کؤچک عشقینه (۲، ۳۸-۳۹).
 ایرانین موستبید سیاسی رژیم، شاهلیق اوصول-ایداره سی نین اهالی نین گئنیش کوتله سی نین

لعلی نین یارادیجیلیغی خصوصیه دیقتلایقیدیر. اونون چوخ زامان درجه سینی آشان، چیلپاق حیسلرلی بایاغی تصویر ائدن هجولریندن بئله، مورتجع خادیملر، جهالت، عواملیق، فاناتیزم تنقید اولونور. روحلاری اؤز وارلیغیندا تجسسوم ائتدیرنلر آبیردان سالینیر (٦، ٣٠).

دینی-میستیک ایدئالارین تبلیغی نین گئنیش یاییلدیغی ١٩-عصرده م.ع.لعلی و اونون کیمی شاعیرلرین یارادیجیلیغیندا دونیوی عشقین، رئال اینسانی محبتین وصف اولونماسی مورتققی بیر حادیشه دیر. گونئی آذربایجان شاعیرلری نین تصویرینده عشق یالنیز اینسانین اینسانا، کیشی نین قادینا محبتیندن عیبارت دئییلدیر. او چوخ یوکسک بیر دوغودور.

گونئی آذربایجان لیریکاسیندا دینی قانونلار قادین گؤزلیگینه موناسیبتده داها کسکین تنقید ائدیلمدی. قادین گؤزلیگی بیرباشا دینی تبلیغاتا قارشى موباریزه واسیطه سینه چئوریلیردی. لعلی یارادیجیلیغیندا ائله بدیعی تصویر واسیطه لرینه موراجیعت ائدیلمدی کی، اونون واسیطه سیله شعره درین مضمون گتیریلیردی. لعلی «اوستون» ردیفلی قزه لینده تصویر ائتدیگی گوزه لین قاشی نین «زولف» اوسته مئیل ائتمه سینی خندک داعواسیندا حضرت علی نین ایکی آغیزلی قیلینجی نین — زولفوقارین عرب سرکرده سی مرهبه ساری اوزانماسی ایله عئینیلشدیریر:

قشیندی بو، گوشه سی زولف اوسته مئیل اندیب،

یا زولفوقاردی، آییلیب مرهب اوستونه (١، ١٣٥)

م.ع.لعلی طیفلیسده یاشادیغی مودتده بیر دفعه ١٩٠٤-جو ایله (قافقاز-اثرمنی-موسلمان داعواسی باشلاپاندا)، بیر دفعه ده ١٩٠٦-جی ایله تبریزه گلمیش و مشروطه جریانینا فیکری یاردیم ائتمیشدیر. او، ایران اینقیلابیندا یاخیندان ایشتیراک ائتمیشدیر.

تبریزده گؤرکملی ادیب و ایجتیمای خادیم سید حسین عدالت طرفیندن نشر اولونان «الحدید» قزئی

طیفلیسده یاشادیغی زامان یارادیجیلیغینی داعوام ائتدیرن لعلی یالنیز حیاتین آغری-آجیلاریندان دئییل، بعض طیفلیسین ایستیلیگیندن، بعض یاغیشیندان دا شیکایتلنمیشدیر. او، طیفلیسین دؤزولمز ایستیلیگینی «یستیدن شیکایت» آدلی شعرینده تصویر ائدیر:

دئ گؤروم بیر منه، خوداوند،

بو بدن قورغوشوندو، یا میسدی؟

کورخانا دئییل بیزیم منزیل،

نه یه لازیمدی بو قدر ایستی؟!

بیزیم ائو مککه، من عرب دئییلیم،

عربستان دئییل، بو طیفلیسدی! (٢، ٣٨)

شاعیر ایستی نین قیشدا اولماسینی آرزولاییر کی، کاسیب، آج، یاریچیلپاق اینسانلارا داها چوخ فایداسی اولسون، اونلارین هئچ اولماسا جانی دا اولسا ایسینسین.

گوجلو یاغیشین، دولونون فسادلاریندان اینسانلارین، حیوانلارین چکدیگی ضیانی لعلی «یاغیش»، «یاغیش حاقیندا»، «تیفلیسین یاغیشی باره ده» آدلی شعرینده آچیقلایر:

بو یاغیشا دایانارمی دیمرو-داش گؤروم،

قالایدی خئیرین، ایلاهی، قاپیندا کاش، گؤروم!

یاغیش گرک چؤله یاغسین، نه شهر و بازارا،

نه خئیری وار منه، اوست-باشیمی یاش، گؤروم؟

یاغیش نه وخت یاغیب، کوچه لرده ایت بوغولوب،

دولو نه وخت یاغیب، سیندیریبدی باش، گؤروم (٢، ٣٧).

«١٩-عصر گونئی آذربایجان شاعیرلری مؤوهوماتی ردد ائتمک اوچون، مورتجع گؤروشلو خادیملرین معاریفه، مدنیه، قادین آزادلیغینا قارشى هوجوملارینا عکس هوجوملا جاواب وئرمک اوچون معنوی زمین یاراتمیشدیر. بو جهتدن میرزه علیخان

تورکجه دیر. بو جیلد مرثیه و نؤوحه لردن عیبارتدیر. لعلی نین بیر سیرا شعرلری ایسه چاپ اولونمامیشدیر. خالق حیاتی نی بوتون اینجه لیکلری ایله تصویر ائدن م.ع.لعلی تکجه گونئی آذربایجانین دئییل، بوتون ایران پوئزییاسی نین اؤنونده گئدیبدیر.

پروفیسور جعفر خندان یازیر: «عوموم آذربایجان ادبیاتی نین تدقیقینده آذربایجان ادبیاتی تاریخی ماتریاللارینا نظر سالدیقدا بیز نیظامی، فوضولی، م.ف.آخوندو، م.ع.صابیرله بیر سیرادا قطران تبریزی، صایب تبریزی، ختایی، قؤوسی، خالخال، نباتی و لعلینی گؤروروک» (۵، ۶). م.ع.لعلی ۱۹۰۷-جی ایلده (بعضی منبعلره اساسن ۱۹۰۵-جی ایلده) طیفلیسده وفات ائتمیش و اورادا دفن اولونموشدور.

قاینقلار

۱. گونئی آذربایجان ادبیاتی آنتولوگییاسی. دؤرد جیلده، ای جیلد اتر. اند. م.منافی، ز.کبروو، ر.قاسیمووا. ب.، علم، ۱۹۸۱، ۳۸۴ ص.، ص. ۱۳۴-۱۳۸.
۲. گونئی آذربایجان ادبیاتی آنتولوگییاسی. دؤرد جیلده، ۲. جیلد اتر. اند. م.منافی، ز.کبروو، ر.قاسیمووا و ب.، ب.، علم، ۱۹۸۳، ۵۳۰ ص.، ص. ۳۶-۳۹.
۳. عسگرلی ز. گونئی آذربایجان ادبی هرکات. آذربایجان ادبیاتی تاریخی. آلتی جیلده، ایو جیلد. ب.، علم، ۲۰۱۱، ۸۵۸ ص.، ص. ۶۴۱-۶۸۲.
۴. هئیت ج. آذربایجان ادبیاتینا بیر باخیش. ب.، یازیچی، ۱۹۹۳، ۱۷۵ ص.، ص. ۱۱۹.
۵. خندان ج. اوغور یولو. ب.، آذرشر، ۱۹۸۷، ۲۸۳ ص.، ص. ۶.
۶. ابراهیموو م. ۱۹ عصر گونئی آذربایجان ادبیاتی حاقیندا. گونئی آذربایجان ادبیاتی آنتولوگییاسی. دؤرد جیلده، ۱ جیلد. ب.، علم، ۱۹۸۱، ۳۸۴ ص.، ص. ۷-۳۹.
۷. کؤچرلی ف. میرزه علیخان شمس الحکما «لعلی». آذربایجان ادبیاتی. ایکی جیلده، ۲ جیلد. ب.، علم، ۱۹۸۱، ۴۶۰ ص.، ص. ۲۱۸-۲۱۹.
۸. کؤچرلی ف. میرزه علیخان شمس الحکما «لعلی». آذربایجان ادبیاتی. ایکی جیلده، ۲ جیلد. ب.، آراسییا پرنسس، ۲۰۰۵، ۴۶۴ ص.، ص. ۲۳۲-۲۳۳.
۹. قاسیمزاده ف. ۱۹ عصر آذربایجان ادبیاتی تاریخی. ب.، معارف، ۱۹۵۶، ۴۸۸ ص.، ص. ۱۷۶-۱۹۰.
۱۰. محرم اوو ز. ایرانلندا مکتداریلق و معاریفچیلیک. باکی، نورلار، ۲۰۱۰، ۳۲۰ ص.، ص. ۱۱۳-۱۱۱.
۱۱. ممدلی ق. بیر نیچه سؤز. گونئی آذربایجان شاعیرلری. ب.، اوشاگنجنشر، ۱۹۵۰، ۷۲ ص.، ص. ۶-۳.
۱۲. موجیری م. ۱۹ عصرین ایکینجی یاریسیندا ادبی-تاریخی موحیط، مدنیت و خالق صنعتی. گونئی آذربایجان ادبیاتی تاریخی ۱۹-۲۰ عصرلر. ایکی جیلده، ۱ جیلد. ب.، نورلار، ۲۰۰۹، ۴۸۰ ص.، ص. ۱۴۵-۱۸۲.
۱۳. ۱۹ عصر آذربایجان ادبیاتی (پوئزییا) / ترتیب. اند. س.احمدووا، ت.احمدوو. ب.، نورلار، ۲۰۰۹، ۷۱۰ ص.، ص. ۵۳۹-۵۴۴.
۱۴. ۱۹ عصر آذربایجان شعر آنتولوگییاسی / ترتیب. اند. ز.عسگرلی. ب.، شرق-قرب، ۲۰۰۵، ۴۲۴ ص.، ص. ۳۲۰-۳۲۲.
۱۵. ریزوان ن. گونئی آذربایجان ادبیاتی نین یئنی اینکشاف مرحله سی (۱۸۵۰-۱۹۲۰-جی ایللر). مونوقرافیا. ب.، «صدا»، ۲۰۰۵، ۲۴۰ ص.، ص. ۱۶-۱۷.
۱۶. تربیت م. دانشمندانی-آذربایجان: آذربایجانین گؤرکملی علم، صنعت ادملاری. ب.، آذرشر، ۱۹۸۷، ۴۶۴ ص.، ص. ۱۸۹-۱۹۰.

نین ایشینده ایشتیراک ائدن لعلی آذربایجان ضیالیسی محمد آغا شاهتاختلی نین آنادیللی «شرقی-روس» قزئتینی «معنوی اوفوقلری بورویه جک پارلاق گونش»ه بنزه دیردی. بو قزئتین خالق تفککورونده، معنوی حیاتیندا اوینادیغی رولو یوکسک قییمتلندیریردی:

حئیرتده قویدو عالمی-ایسلامی «شرقی-روس»،
اوزدن نیقابین آچدی بو تورکی زبان اروس.

آفاقی توتدو ششه سی بو جریدنین،

یارب، بو شرقی-روس-روس ایدی، یا مطلبی شوموس؟

بیر خوش ترانه باشلادی، میرزا بوخامه سی،

بو خوش ترانه دن هامی خوشنود اولور نوفیش.

وجدو سیما اوچون بیغیشیب اهلی-ذؤوقو شؤوق،

ترتیب وئردیلر اونا بیر حبله ی-سولوس (۲، ۳۶).

شاعیر «شرقی-روس» قزئتی نین ان بؤیوک مزیتلریندن بیرینی اونون دوغما آنا دیلینده اولماسیندا گؤرور. او، دوغما آنا دیلینده اولدوغو اوچون بو قزئتین یاتانلاری قفلت یوخوسوندان اوپاداجاغینا، یولونو آدانلارا دوزگون یول گؤستره جگینه، میلیتی بیر آمال اوغروندا بیرلشدیره جگینه اینانیر. اؤلکه ده معاریف ایشیغی نین اساسن قزئت واسیطه سیله اطرافا یاییلماسینا بؤیوک اومید بسله ییر. اونا گؤره ده وطنداشلارینا اوز توتاراق یازیر:

که میلیتی نجیبه، بیر عیبرت گؤزون آچین،

باخ گور یئتیپ نه پایه یه هم اؤزبک و مسوس،

نه گور موسوز بو شاهیدی قفلتدن، ال چکین،

بیر بئله په زن ایله کیم ائیلر کنارو بوس (۲، ۳۶).

اثرلری نین چوخونو آذربایجان دیلینده، یالنیز بیر قیسمینی فارسجا یازان م.ع.لعلی عؤمرونون اوللریندن بئله، فارس ادبیاتی نین و ادبیاتی تاریخی نین وورغونو اولموشدور. اونون تورکجه-فارسجا دیوانی بیر نیچه دفعه تیریزده چاپ اولونموشدور. اثرلری نین کوللیاتی ایکی جیلدیر. بیرینجی جیلدین ۱۸۵ صحیفه سی فارسجا، ۳۰ صحیفه سی تورکجه دیر. ایکینجی جیلدین هامیسی

اثرمنستان رهبرلیی هر دفعه موسکوادان قایتدیقدان سونرا آزغینلاشیر

Ermənistan rəhbərliyi hər dəfə moskovadan qayıtıqdan sonra azğınlaşır

واسیطه سیله ده یاییلیب. بو موراجیعتلری ائتمکده مقصدینیز ندن عیبارتدیر؟ سیزی بورادا ناراحات ائدن ندیر و هانسی مسله لره رئاکسییا وئریلمه سینی ایسته ییرسیز؟

پروفسور توفیق قولیئو
Prof.TOFİQ QULİYEV

- بلی، دوزدور، من پوتینه دؤرد دفعه موراجیعت ائتمیشم. آنجاق یالنیز پوتینه یوخ، عئینی زاماندا آوروپا تهلوکه سیزلیک و امکداشلیق تشکیلاتینا(آت)، بیرلشمیش میللتلرین اینسان حوققلاری اوزره عالی کومیسسارلیغینا، " روسسیا ۱ " کانالی نین آپاریجیسی ولادیمیر سولوویووا و دیگر نوفوزلو شخصلره (ژیرینووسکی و سائر) موراجیعتلریم اولوب. بیر موراجیعت ده حاضرلاییب، اینگیلیس دیلینه ترجمه ائدیرمیشم، یاخین گونلرده آمریکا و فرانسا پرتزیدنتلرینه ده گؤندرمک فیکریندیم. موراجیعتلریمین اساس مقصدی، البته، ایلک اؤنجه دیقتی قاراباغ پروبلیمینه جلب ائتمکدیر. داها دوغروسو، ایندییه قدر قاراباغ پروبلیمینه یاناشمانین هم آت-ین مینسک قروپونون همصدرلری، هم ده بؤیوک اؤلچوده دنیا ایجتیماعیتی طرفیندن غئیری-کونستپتوال سعجییه داشیماسیدیر. بونا گؤره ده، من موراجیعتلریمده قاراباغ پروبلیمینه کونستپتوال یاناشمانین واجیبلیغینی وورغولامیشام، بو ایستقامتده فیکرلریمی آچیقلامیشام.

- **توفیق موعلیم، سیز غئیری- کونستپتواللیق**

دندیکده نیی نظرده توتورسوز؟

- بیرنجی نؤوبه ده، آت-ین مینسک قروپونون همصدرلری نین، همچی نین اثرمنستان طرفی نین بو پروبلیمه غئیری-منطیقی، آلدادیجی ریتوریکا قایداسیندا یاناشماسینی... مثلن، اوولا، بیزه دئییرلر کی، بو منله صولح یولو ایله حل ائدیلرین. بیز ده بونو ایسته ییریک، راضیلاشیریق. لاکین هانسی یوللا حل ائتمه لیگیک دئدیکده، غئیری صمیمیلیک، غئیری-رئاللیق اؤزونو گؤستریر. آذربایجان تورپاقلاری نین ایشغال اولونماسی فاکتی بیر طرفده قالیر، " طرفلر گوزشته گئتمه لیدیر " کیمی موجرد فیکرلر سسلندیریلیر. حتّی بزن دئییرلر کی، بونون اوچون طرفلری صولحه مجبور ائتمک لازیمدیر. مگر

" ایندییه قدر قاراباغ پروبلیمینه یاناشما غئیری- کونستپتوال سعجییه داشیب "

آذربایجان دؤولت ایقتیصاد اونیورسیتئتی نین " امگین ایقتیصادیاتی و تشکیلی " کافئدردراسینی مودیری، آذربایجان امکدار علم خادیمی، کئچمیش سسری ژورنالیستلر ایتتیفاقی نین عوضو، " قیزیل قلم " موکافاتچیس، ایقتیصاد علملری دوکتورو، پروفسور توفیق عوض اوغلو قولیئوین روسیا پرتزیدنتی ولادیمیر پوتینه یازدیغی مکتوبلار ایجتیماعییت طرفیندن گئنیش ماراقلا قارشیلانیب. خصوصن اونون داغلیق قاراباغ پروبلیمینه یاناشمانین دوزگون اولمادیغینا دایر فیکرلری، موناقیشه نین حللی له باغلی ایره لی سوردویو بیر سیرا یئنی تکلیفلر دیقتی جلب ائدیر. پروفسورون بو فیکرلری ایله اؤلکه ایجتیماعیتینی ده تانیش ائتمک اوچون، اونولا گؤروشوب موصاحیبه گؤتوردوک. بئله لیکله، موصاحیبیمیز ایقتیصاد علملری دوکتورو، پروفسور توفیق قولیئودیر.

- **حؤرمتملی پروفسور، سیز روسیا پرتزیدنتی پوتینه قاراباغ پروبلیمی ایله باغلی ۴ دفعه موراجیعت ائتمیسینیز. موراجیعتلرینیزین متنی سایتیمیز**

موستملكه اۆلكه لرى نىن ايمپىريالار قارشى موباريزه سى شرايطىنىڭ داھا آكتوال اولموشىدۇ. ايمپىريالار داغىلىقدان، مىللى دۆولتلىر يارادىلىقدان سونرا دۆولتلىرىن اراضى بوتۇلتىو پرىنسىپى داھا اوستون پرىنسىپ كىمى تىبىت ائىلدى. آت-اين لىسسابون ساممىتىنىڭ غومومىللى لىدەر ھىدەر غلىبون توتدوغو پرىنسىپال مۇوقى ساپە سىندە داغلىق قاراباغ مىلە سى نىن دە محض بو پرىنسىپ چرچىو سىندە حل اولونماسى نىن مومكۈنلۈگو بىن الخالق ايجىمايت طرفىندىن قبول اولونوب. بو دا تىبىدەر. چۈنكى، اگر ايندى مىلە لره موقددارات باخمىندان ياناشىلرسا، مىلن، روسىيا، ايسپانىيا و باشقالرى پارچالانمالي، چوخمىللىلى اۆلكه لرىن اراضىسىندە خىلى سايدا يىنى خىردا دۆولتلىرىن يارانماسىنا رواج وئرمە لىدى. بونا ھانسىسا دۆولت راضىلاشماي؟ البىتتە راضىلاشماي، بو مومكۈنسوزدور.

– پروفىسسور، قاراباغ پىروبلېمى نىن گىئىزىسى ھاقىندا نە دىيە يىلرسىنىز؟

– چوخ ماراقلى سوال وئردىنىز. بو ھاقدا دوشونركن، اۋتن اسرىن ۸۰-جى ايللىرى نىن سونو، ۹۰-جى ايللىرىن اولرىندە باش وئرن قاراباغ ھراكاتىنى، مىئىدان ھراكاتىنى، ھمىن واختلار باش وئرن بعضى خوشاگلمز ھادىيە لرى خاطرلايدىم. تاسۋفله قىيد ائتمە لىيم كى، ھمىن واخت باش وئرن ھادىيە لرى سويوق باشلا تھلىل ائىدىكە، ائرمىنىستانىن آذربايجان تورپاقلارىنى ايشغال ائتمە سىندە ھم دە اۋزوموزون بوراخدىغى سھولرىن جىدى رول اوينادىغىنى گۇروروك. من نىيى نىزدە توتورام؟ بىرىنجىسى، قاراباغ پىروبلېمىنى بىز ياراتمايدىق. بونو بىزىم اوچون ائرمىنىستانداكى سىپاراتچىلاردان اىستىفادە ائىدن خارىجى منفور قوۋو لىر ياراتدى. ھانسى كى، ھمىن قوۋو لرىن اصل مقصدى، رىگىوندا موناقىشە اوچاقلارى يارادارق، قونشو مىلتلىرى بىر-بىرىلە دوشمن ائتمك، " پارچالا، ھۆكم سور " سىياسىتىنى ھىياتا كىچىرمەكدى.

اىكىنجىسى، قاراباغ ھركاتى اىلك ايللردە پارادوكسال اولسا دا، اۆلكە داخىلىندە ايدئولوژى قارشىدورمالارلا موشاھىدە اولونوردۇ. يىنى، سوسىيالىزمدىن كاپىتالىزىمە، آزاد اىقتىسادىياتا كىچىد، سوسىيال-اىقتىسادى سىستىمىلرىن دىيىشلىمە سى و بونولا علاقه دار اولاراق بعضىلرى نىن دىموكراتىك، بعضىلرى نىن مىلى-آزادلىق آدلاندىرىغى ھركاتىن گۈجلەنمە سى،

آذربايجان ائرمىنىستانىن اراضىسىنى ايشغال ائىدەيدىر كى، بىزى صولھە مجبور ائىسىنلار؟ ائرمىنىستان طرفى دە بىر طرفدىن دىئىر كى، بو پىروبلېمى صولھ يولولا حل ائتمك اىستە يىر. آنچاق عىنى زاماندا قاراباغىن ائرمىنىستان تورپاغى اولدوغونا دايىر بىنام فىكىرلىرىندىن ال چكىمىلر. بونولا دا ھمسىدلر و ائرمىنىستان طرفى اۋزلىرىنى دە، بىزى دە، نىجە دىئىرلر، دىلئىمما قارشىسىندا قويورلار. يىنى، اونلارنىن ھاقىقتىن پىروبلېمىن ھلىنە چالىشماسىنا جىدى شوبھە ياراتىر. بىلە گۇروروك كى، ائرمىنىستانىن آذربايجان تورپاقلارىنى ايشغالى فاكىتىنا ھانسىسا شكىلدە ھقوقى دون گىيىندىرمە يە چالىشىرلار. بو مقصدلە دە ائرمىنلرىن، گوىا، اۋز موقدداراتىنى تىيىن ائتمك ھقوقونون اولدوغو فىكىرىنى ايرە لى سورورلر. ھالبوكى بو پىروبلېمىن مىئىدان چىخماسىنا سبب ائرمىنلرىن اۋز موقدداراتىنى تىيىن ائتمك اىستە سى دىئىل، آذربايجان تورپاقلارى نىن ھسابىنا ائرمىنىستان اراضىسىنى گىيىنلىندىرمە يە چالىشمالارىدەر. چۈنكى ائرمىنلر قىدىم آذربايجان تورپاقلارى نىن بىر ھىصە سىندە ائرمىنىستان دۆولتىنى ياراتماقلا اۋز موقدداراتىنى تىيىن ائتمك ھقوقوندىن آرتىق اىستىفادە ائتمىشىدەر. آذربايجان تورپاقلارىندا اىكىنجى ائرمىنىستان دۆولتى ياراتماق و يا ائرمىنىستان اراضىسىنى گىيىنلىندىرمك جەھدى ايسە يولۇئىلمىزدەر، بىن الخالق ھقوقا ضىدەر.

عىنى زاماندا آذربايجان بىر اونىتار دۆولت كىمى داغلىق قاراباغىن موقدداراتىنى چوخدان پوزىتىو قايدا حل ائتمىشىدەر. بونو ائرمىنلرىن دە بىر چوخو اعترىف ائىدەر. مىلن، بو ياخىنلاردا ائرمىنىستاندا باش وئرن ھادىيە لردىن سونرا خانكىندىنە كىچىرىلن مىتىنقىلدە سادە ائرمىنلر اۋز چىخىشلارىندا اوللر - آذربايجانىن تابىلىگىندە اولاركن داھا ياخشى ياشايدىقلارنى بىلدىرىدەر. ائرمىنىستان قادىنلارى ايسە دفعە لره اۋولادلارى نىن " اۋزگە تورپاقلارىندا " ھلاك اولمالارنىا اعترىاض ائىدەر، بو جور ھاللارى پىسلە يىيىلر. بو ايسە آذربايجان تورپاقلارى نىن ايشغالى نىن سادە ائرمىنلرىن دە ماراغىندا اولمادىغىنى سۇبلە مە يە اساس وئرىر.

يىرى گلىمىشكن، قىيد ائتمك اىستىدىم كى، مىلتلىرىن اۋز موقدداراتىنى تىيىن ائتمە سى، اساسن، بىرىنجى دونيا موھارىبە سى و اىكىنجى دونيا موھارىبە سى زامانى، يىنى

گۆستیر، اونلار حَتّی تهقیرامیز شکیلده یاناشیردیلار. حالبوکی، اونلاردان ایستیفاده ائده رک داغلیق قاراباغداکی اثرمنی سئپاراتچیلارینی تمیزله مک اولاردی. چایکندن (کچمیش شومیان رایونونون) اثرمنی سئپاراتچیلاریندان تمیزلنمه سینده اولدوغو کیمی. آنجاق بیزدن فرقلی اولراق اثرمنیلر همین دؤورده روس حربچیلریندن مهارتله ایستیفاده ائدیردیلر. خانکندینده یئرلشن ۳۶۶-جی آلایدان ایستیفاده ائده رک آذربایجانین بیر سیرا رایونلارینی ایشغال ائتدیلر، خوجالیدا سویقیریم تۇرتدیلر.

من همین وخت آذربایجانین پرنسپالینتی اولان ابولفرز ائلچیه یه مکتوب دا یازاراق بیلدیرمیشدیم کی، سسری-نین آذربایجانداکی حربی حیصه لری نین کوماندانلیغی ایله خوش موناسیبت یاراتماق لازیمدیر. ائله ائتمک لازیمدیر کی، اونلار بوراداکی حربی تئخنیکانی، سیلاحلاری یارارلی حالدا

قورباچوو " یئئیدنقورماسی " رئیسولیکادا آیری-آیری سوسیال طبقه لر، سیاسی پارتییلار آراسیندا " سویوق موحرابه نین " باش وئرمه سینه سبب اولموشدو. بیر سیرا سیاسی پارتیا رهبرلری حَتّی جبهه زوناسینا گئده رک، اورادا او واختکی حاکیمیتین علثیه اینه اکس تبلیغات ایشلری آپاریردی. حالبوکی، دونیانین هئچ بیر یئرینده موحرابه گئدن اۆلکهده سیاسی پارتییلار یا فالیت گۆسترمیر، یا دا جبهه زوناسیندا اولمور. دوشمن قالمیشدی بیر طرفده، داخیلده سیاسی موباریزه گئدیردی. بئله لیکله ده، اۆلکهده مۆوجود اولان، نئجه دئیرلر، نیسبی فایدالیلیق نقطه سی بیفلوکاسییا نقطه سییله عوض ائدیلدی. نتیجه ده " نه قدر پیسدرسه بیر او قدر یاخشیدیر " مودعاسی بعضی قوووه لرین سانکی سئچیم یولو، شوعاعری اولدو. علمی کونسپسییالار آرخا پلانا کئچدی، اوستونلوک ائوموسیوناللیغا

آذربایجانا قویوب گئتسینلر. بونو سونرالار تسادوفن گۆرۆشدویوم ناسوسنودا حربی خیدمتده اولان کچمیش طلبیم ده تصدیقله دی. او منه دئدی کی، روس حربچیلر اونلار اولان موناسیبت گۆره یارارلی حربی تئخنیکانی، دؤیوش باشلیقلارینی روسییا گۆندیردیلر، یارارسیزلاری بوردا ساخلایردیلار. آنجاق چوخ تأسوف کی، منیم مکتوبوم ایشله دیگیم خالق تصروفاتی اینستیتوتون رهبرلیگینه گۆندیرلمیشدی. سانکی، من شخصی نه ایسه ایسته بیردیم... آنجاق من ائشیتدیگیمه گۆره، همین وخت ناخچیوان مره رهبرلیک ائدن عومومیلی لیدر هئیدر علیو یئرلی هۆکومتین عوضولرینه روس حربچیلرله یاخشی موناسیبتلر قورماغی تاپشیرمیشدی. بونا گۆره ده، ناخچیوانداکی حربی

وئریلدی. ائوموسیوناللیق ایسه رادیکاللیقلا، بعضی دئلیواتیو داورانیشلارلا نتیجه نیردی. بئله بیر شرایطده، حَتّی نئجه دئیرلر، اینکارین اینکاری قانونون پرنسپلری ده پوزولوردو. ینی، نیی اینکار ائتمک، نیی قبول ائتمک کیمی مثله لرده منطقله، عاغیلا دئیل، ائوموسیونال هیسسلرله قرار وئرلیردی. بونا گۆره ده بزن بیز اۆزوموز اوچون، قاراباغ اوچون لازیم اولان آددیملاری آتماقدان، قرارلاری قبول ائتمکدن ایمتیناع ائدیپ، عکسینه، بیزه لازیم اولمایانلاری قبول ائدیردیک.

مثلن، همین دؤورده بعضی شخصلر آذربایجان خالقینا سیمپاتیاسی اولان شاتالین، پاپوو و دیگر روسییا گئنترالارینا، حربچیلرینه حددن آرتیق ائوموسیونال موناسیبت

ایمپولسیو حرکتلره یول وئرمه مکدن، تاریخی گئنئزيسدن دوزگون نتیجه چیخارتماقدان عیبارتدیر.

ایکینجیسی، اولر دئدیگیم کیمی، قاراباغ پروبلئمی نین کونسئپتوالیغینی، اونون نظری-مئتودولوژی آسپئکتلرینی ایشله ییب حاضیرلاماق و دنیا ایجتیمایتینه چاتدیرماق لازیمدیر. بورادا منیم نؤقطة یی-نظریمجه اساس دیقّت داغلیق قاراباغ مسئله سی نین یالنیز و یالنیز آذربایجانین داخلی پروبلئمی اولدوغونو دنیا ایجتیمایتینه، او جومله دن همسدر دؤولتlerin رهبرلرینه چاتدیرماغا یؤنلدیلمه لیدیر. دئمک لازیمدیر کی، بو

حیصه لرده کی بوتون سیلاحلاری، حربی تئخنیکانی آذربایجاندا ساخلامیشدیلار. بو دا ناخچیوانین مودافیعه سینده بؤیوک رول اوینادی.

اوچونجوسو، رئسپوبلیکایا ضیان وئرن بعضی آددیمیلار وطنپرورلیک، کوممونیسترلر، سوسیالیستلر قارشى مباریزه پرده سی آلتیندا آتیلیردی. بو ایسه جمعیت ده بوتون پوزیتوو قوووه لرین بیرلیگینی ضعیفله دیردی. ینی، بوتون قوووه لرین بیرلشه رک، دیقّت قاراباغ پروبلئمی نین آذربایجانین خئیرینه حل اولونماسینا یؤنلتمه سینه مانع اولوردو. حالبوکی ائله بیر شرایطده پروبلئمه بو جور یاناشماق دوزگون دئییلدی. اثرمنیستاندا ایسه هامیسی داغلیق قاراباغی اله کئچیرمک ایستیقامتینده بیرلشمیشدیلر، کوممونیسست-آنتیکوممونیسست، سوسیالیست-کاپیتالیسست قارشیدورماسی یوخ ایدی. ینی، اثرمنیلر داغلیق قاراباغ مسئله سینده واحد مؤوقعدن چیخیش ائتدیگی حالدا، آذربایجان داخلینده کی هرج-مرجلیک، سیاسی قارشیدورمالار رایونلاریمیزین ایشغالینا بیر نؤو شرایط یاراتدی.

- پروفیسور، نئجه دئیرلر، اولان اولدو، کئچن کئچدی. بس ایندی نئیه مک لازیمدیر؟

- البتته، اولان اولوب، لاکین هله کئچن کئچمه ییب. حؤرمّتلی پرنزیدئنتیمیز ایلهام علیوین ده دئدیگی کیمی، قاراباغ موحاربه سی هله بیتمه ییب. دوغروندان، بو بئله دیر، بیزیم بو ساहे ده ایشلریمیز هله قابقدادیر. ایندی باشلیجا مثله اؤلکه ده کی استابیلیگ قوروماق، یئرلی-یئرسیز،

بیزیم داخلی ایشیمیزدیر، بونا هئچ کیمین قاریشماسینا احتیاج یوخدور. اونسوز دا، همسدرلر ۲۵ ایلدیر کی، بو مثله نین حلینه هئچ بیر کؤمکلیک گؤسترمیر. هم ده اونلارین دئییل، آذربایجانین اراضیسی ایشغال اولونوب. آذربایجان باشقالاری نین موداخيله سی اولمادان، بو مثله نی قیسا مودتده حل ائده بیلر. نئجه کی، ایسپانیا هئچ بیر سیلاح ایشله دیلمه دن کاتالونیا پروبلئمین قیسا مودتده یولونا قویدو. چونکی ایسپانیا دؤولتی بو باره ده ایمپراتیو صلاحیتیندن اوغورلا ایستیفاده ائتدی. هم ده هئچ بیر خاريجی قوووه بو ایشده ایسپانیایا مانع اولمادی. ایسپانیا دا اراضی بوتؤولوگونو تمین ائتدی. حتّی کاتالونیا دا ۷۰۰ آداما جینایت ایشی قالدیریلدی. نه یه گؤره آذربایجان بئله ائتمه سین؟

البتته، اوزون ایللر بویو اثرمنیلر، او جومله دن داغلیق قاراباغدا یاشایان ساده اثرمنیلر آذربایجانلیلارلا دوستلوق شرایطینده یاشاییلار. اونا گؤره ده خاريجی موداخيله اولمازسا آذربایجان دؤولتی بو پروبلئمی کاتالونیا قایداسیندا قیسا مودتده حل ائده بیلر. بو اثرمنی طرفی نین، اثرمنی خالق نین دا خئیرینه اولاردی. بونو نه قدر تئز آنلارلارسا، بیر او قدر یاخشیدیر. باشا دوشمک لازیمدیر کی، قونشو خالقلار آراسیندا ابدی اولاراق دوشمنچیلیک توخومو سیمک هئچ بیر طرفه خئیر گتیرمز. بو، سیاسی ایدئولوقلار، او جومله دن ضیالیلار یاراشان ایش دئییلدیر. لاکین تأسوف کی، بعضی اثرمنی ضیالیلاری باریشیغا جهد ائتمک عوضینه،

ضیالیلاری، ایجتیماییتی طرفیندن بو مثلە روسیا رهبرلیگی، ایجتیماییتی قارشیسیندا آچیق قویولمالیدیر.

بئشینجیسی، موشاهیدە لر گۇستریر کی، ائرمینیستان رهبرلری روسیایا گندیب قاییدان کیمی داها دا آفرئسیولشیرلر، حتی من دئیردیم آزگینلاشیر. ائرمینیستان هم اولکی، هم ده ایندیکی رهبرلیگی موسکوا و سوچی گۇرولشریندن گئری قاییدان کیمی، داها آفرئسیو، داها جسارتلی بیانت وئرمە لری نین شاهیدی اولموشوق. بو حیاسیزلیق، آیرسیرزلیق، باشقالارینی بورجلو چیخارماق جهدی اولماقلا یاناشی، هم ده روسیانی اوزونون بو ساھە دە کی فالتینی شوبهه آلتینا آلماغا اساس یارادیر. مثلن، یادیمدادیر، ائرمینیستان کئچمیش پریژیدنتی سارکیسیان روسیا رهبریله گۇروشوب ایروانا قاییدان کیمی، آذربایجان، حتی باکینی بومبالا بیلە جکلرینە دایر سرسم بیاناتلا چیخیش ائتدی. ائرمینیستان ایندیکی باش نازیری پاشینیان ایسه سئنتیابرین ۱-ده موسکودا روسیا رهبریله گۇروشودوکن درهال سونرا موسکودا بئله بیر بیانت وئردی کی، داغلیق قاراباغ ائرمینیستان تورپاغیدیر و ائرمینیستانا بیرلشمە لیدیر. سونرا ایسه علاوه ائتدی کی، علاوه ایشغال اولونموش ۷ رایون دا داغلیق قاراباغین " کونستیتوسیاسینا " گۇره ائرمینیستانیدیر. بو چوخ سرسم، چوخ ساوادیسز بیر بیناتدیر. چونکی داغلیق قاراباغین " کونستیتوسیاسیندا " حتی یازیلما بیلر کی، فرانساین، آتش-این و یا هر هانسی بیر باشقا دؤولتین اراضیسی ائرمینیستانیدیر. بو او دئمک دئییل کی، فرانساین، آتش-این اراضیسی ائرمینیلره، ائرمینیستانا مخصوصدور. یاخشی اولاردی کی، پاشینیان تاریخه هردن دیقتله نظر سالاردی. قاراباغ دئییل، ایندیکی ائرمینیستان اراضیسی نین بۇیوک حیصه سی، او جومله دن پایتاختلاری، ایروان دا واختیله آذربایجان تورپاغی اولوب، ایروان خانلیغی اولوب. تاریخی فاکتدیر کی، ایروانین ایی یئکاتئیرینانین واختیندا (۱۸-جی عصرده) ائرمینیلره وئریلمە سی نظرده توتولوب. او واختی بعضی ائرمینیلرین خواهیشی ایله قراف پوتیومکین بو باره ده ایی یئکاتئیرینادان بونو خواهیش ائدیپ. سونرا آذربایجان خالق جومهوریتی موعین سبیلردن، ۱۹۱۸-جی ایلدە ایروانین، داها دوغروسو ایروان قوئرنیاسی نین ائرمینیلره وئریلمە سی، ایروانین ائرنی دؤولتی نین پایتاختینا چئوریللمە سی هاقدا راضیلیق وئرمیشدیر. بو فاکتارلر ائرمینیستان اراضیسی نین، حتی پایتاختی نین بئله اؤتن عصیرین اوووه لینه قدر ائرمینیلره مخصوص اولمادیغینی

بوتون گوجلرینی میلترلر آراسیندا نیفاق یاراتماغا صرف ائدیرلر. بو ان آزی گوناھدیر، جینایتدیر. بونون قارشیسی آلینمالیدیر.

اوچونجوسو و ان باشلیجاسی، قوندارما اؤز موقدداراتینی تعین ائتمک، اؤز تهلوکه سیزلیغینی تمین ائتمک کونستپسیاسینی ایره لی سوررکن، هئچ ده دؤولت سووئرئنلیی آنلاییشینی، کونستپسیاسینی یاددان چیخارماق اولماز. چونکی بو، دؤولتچیلیگین فوندامنتال اساسینی تشکیل ائدیر. هم ده یوخاریدا قئید ائتدیگیم کیمی، بین الخالق حقوقدا دا دؤولتین سووئرئنلیی، اراضی بوتۇلوگو، میلترلرین اؤز موقدداراتینی تعین ائتمک حقوقوندان داها اوستون حساب اولونور. بوندان باشقا ائرنی طرفی و اونلارا هاوادارلیق ائدن دایره لر بعضن داغلیق قاراباغین تهلوکه سیزلیگی مثله سینی ایره لی سوروره رک، ۷ رایونون ایشغال اولونماسینا بوفئر زونا یارادیلماسی آدی ایله حاق قازاندیرماغا جهد ائدیرلر. اوندان سوال اولونور: بس آذربایجانین اراضی بوتۇلوگو، بس آذربایجانین تهلوکه سیزلیگی؟ اونا گۇره ده بونون یالنیز بیر آدی وار - آفرئسییا، تجاووژ! هانسی کی، بو تجاووژ آذربایجانین سووئرئنلیگی نین، سرحدلری نین پوزولماسیلا نتیجه نیب. سوال اولونور، بو حاللا اوزلشسیدیلر روسییا، آتش، فرانس و یا باشقا بیر دؤولت بونا دۇزه بیلردیمی؟ بو سوال دونیا ایجتیماییتی نین ده قارشیسیندا قویولمالیدیر.

دۇردونجوسو، آیدیندیر کی، روسیا بیزیم قونشوموزدور. روسیایلا بیزیم علاقه لریمیزی قوروپوب ساخلاماق، هم ایقتیصادی، هم سیاسی، هم علمی باخیمدان داها دا گئنیشلندیرمک لازیمدیر. لاکین بیزیم تام معنوی ایختیاریمیز وار کی، روسیا رهبریندن سوروشاق: نتیجه اولور ایقتیصادی، حربی- تئخنیکی جهتدن چوخ ضعیف بیر دؤولت اولان ائرمینیستان(بونو ائرمینیستان رهبرلیگی ده اعتراف ائدیر)، اوندان دفعه لرله گوجلو اولان آذربایجانین اراضیلرینی ضبط ائدیر، ۲۵ ایلدیر ایشغال آلتیندا ساخلائییر؟ هر کسه آیدیندیر کی، روسیانی دستگی اولمازسا، ائرمینیستان بونا گوجو یئتمز. بو گون ده ائرمینیستان روسیایا آرخالانیر. زامان-زامان دا روسیانی ائرمینیستانا تام قارشیلیقسز سیلاهلاندیردیغینا دایر خبرلری ده یاییلیر. بو جور موناسیبت روسیا رهبرلیگی نین آذربایجان قارشى ایکیلی ستاندارتلارلا یاناشدیغیندان خبر وئیر. بو ایسه استراتژی موتیفیلییه سیغمیر. اونا گۇره آذربایجان

گۆستىر. اوندا داغلىق قاراباغ
هاردان ائرمىستانين اولدو؟ بو
تارىخى فاكترلار دا بين الخالق
ايجتىمايتە چاتديريلماليدير.

آلتىنجىسى، ائرمىستان
آذربايجان تورپاقلاريني ايشغال
ائتمكە، بير سيرا شهرلر يىمىرى
يىترلە يىكسان ائتدى. ايلك
نۆوبە دە اوردا ياشايان
آذربايجان عاييلە لرى نين ايللر
بويو وسات يىغىب تىكدىكلرى

اؤللى داغيتدى، ويران قويدو، اۆزلىرى دە چۆللرە سالدى.
بو حال " اۆز موقدداراتى تعيين ائتمك " آدى آلتىندا
ائرمىستانين اينسان حقوقلاريني وحشيجە سىنە
تاپداماسىندان خبر وئير. بو پروبلەم دە جىدى شكىلدە
قالديريلمالي، ائرمى جىنايتكارلارلا باغلى بين الخالق محكمە
لرە موراجيعتلر اولونماليدير.

يئددىنجىسى، همصدىرلر ائرمىستانين طرفىنى ساخلاماقلا،
آذربايجانا قارشى بيگانه، بعضى حاللاردا عدالتسىز موناسىبت
گۆسترمىكلە ياناشى، سانكى بىزى هيپنوز ائديبلر. داغلىق
قاراباغ پروبلەمى نين حل اولونماماسىندا بىزى گوناھكار
گۆسترمك ايستە يىرلر. ائرمىستانى نئجە آرخابين
ائديبلرسە، حتى بو گونلردە پارلامنتلرى آذربايجانا موحاربيە
اٹلان ائدى. بو سادجە حىاسىزلىقدير. ديگر طرفدن دە بىزى
يازىقلاشديرماغا، بىزە گوجسوز بير دؤولت اولدوغوموزو تلقين
ائتمە يە چاليشىرلار. حالبوكى بونون بئله اولماديغىنى بىليرلر.
سوال اولونور، اگر آذربايجان گوجسوزدورسە، خاريجى
دؤولتلر نە اوچون آپرئل دؤيوشلرىنى و اوندان قاباقكى
هوجوملارى داعوام ائتديرمە يە ايمكان وئرمە ديلر؟ دئتمە لى
آذربايجان اوردوسونون گوجونو بىليرلر. آنجاق پروبلەمين حل
اولونماسىنى ايستىمىرلر. فيكرىمچە، اگر خاريجى موداخيلە لر
اولمازسا، بو پروبلەم داھا تئز حل اولونار. آذربايجان دؤولتى
داغلىق قاراباغدا ياشايان ائرمىنى وطنداشلارى ايله اۆزو ديل
تاپا بيلر. بونا گۆرە دە، پروبلەمين قالماسىندا ماراقلى اولان
طرفلرى آرادان چىخارماق، سادە ائرمىنى خالقىنا داغلىق
قاراباغين هئچ بير زامان آذربايجاندىن آيرىلماسنا ايمكان
وئرىلمە جگىنى، موناقىشە نين هر ايكى خالقا چوخ بؤيوك

ضيان وئردىگىنى باشا سالماق لازىمدير. بو مثله دە ضياليلار
فال رول اوينايماليديرلار. ضياليلار يىمىز بوتون واسيطە لرلە،
آذربايجانىنى حاقلى مۇوقعيىنى دونيا ايجتىمايتە
چاتديرمالي، گور سسلە قاراباغ پروبلەمى نين عدالت حلىنى
طلب ائتمە ليدير.

سكيزىنجىسى، ان پرىنسىپيال و بير او قدر تعجوبلو مسله
م د ب- نين (مشرتک المنافع) بير تشكىلات كىمى رسمى
اولارق ائرمىستانى تاجاوزكار آدلانديرماماسى، ائرمى
قوشونلارى نين آذربايجان اراضيلرىنى ترك ائتمە سىنى طلب
اٹدن هر هانسى سند قبول ائتمە مە سىدير. ب م ت- نين
(بيرلشمىش ميللتلر) بو برە دە قطنامە لرى اولدوغو حالدا،
نييه م دب بئله بير سندنلە چىخيش ائتمىر؟ فيكرىمچە بو
جوخ جىدى اهميت داشىيان بير مسله دير. سانكى مدب- يە
عوضو اۆلكە لرین رهبرلرى، او جومله دن موسلمان- تورک
دؤولتلرين باشچىلارى هانسیسا دؤولتدن احتياط ائديرلر.
شوبهه ائتمىر كى، آذربايجان ائرمىستان ۵ فايز تورپاغىنى
الينده ساخلاسا ايدى، م د ب بير تشكىلات كىمى دفعە لرلە
بونولا باغلى قرار چىخاراردى. اونا گۆرە، بو مسله نين
اوزرىندە جىدى دايانىلمالى و م د ب- نين بير تشكىلات
كىمى ائرمىستانين تاجوزونو پيسلە ين، آذربايجان
اراضلرىنى قئيد- شرطسىز ترك ائتمە سىنى طلب اٹدن
قطنامە چىخارىلماسىنا چاليشىلماليدير. يالنىز آذربايجان
دؤولتى دئيل، عئىنى زامان آذربايجان ايجتىمايتە،
ضياليلارى، دياسپوراسى بوتون دىقتىنى، گوجونو قاراباغ
پروبلەمى نين عدالتلى حلىنە يۇنلتمە ليدير. آرتىق بىزىم
ايتىريلە جک زامانىمىز قالمىيب. قايناق: azpolitika.info

زبان ترکی آذربایجان

آکادمیک نظامی جعفراف

ترجمه: المیرا زنجانی (صنم)

آذربایجان را قبول نکنیم، طرفداری از ترک نیست... در حقیقت مساله طور دیگری است... تمام زبانهای ترکی مختلف، اصلاً مالک سویه‌ی تکامل همانند نیستند- و بیشترین زبانهای آشکارسازی شده در شرق (ترکستان)، شمال غرب (اورال و امتداد ولقابو)، و جنوب غرب (آسیای کوچک قفقاز) در فرهنگ‌ها و بخش‌های ترک شده جای می‌گیرد: در شرق اوزبک، ترکمن، قزاق، در شمال غرب تاتار در جنوب غرب ترک و زبانهای ترک آذربایجان... در قدیم (همینطور در اوایل قرن وسطی) مشاهدات انجام شده بر روی قوانین زبان ترکی نشان می‌دهد که زبانهای ترکی مختلف تا زمان تشکیل شدنشان رسم و رسوم سه زبان ترکی موجودیت یافته بود:

۱) هون یا قییچاق (۲) اوغوز (۳) کارلوق اوغوز، زبانهای تاتار و قزاق هون یا قییچاق، زبانهای ترک و ترکمن اوغوز، زبان ازبک کارلوق اوغوز که رسم و رسوم زبان را بلاواسطه دارند. در پایه و اساس زبان ترک آذربایجان رسم و رسوم هون یا قییچاق، و رسم و رسوم اوغوز وجود دارد، و می‌توان گفت اساساً به صورت متفاوت‌تر از زبانهای ترکی مالک یک منبع، زبان ترکی آذربایجان از دو منبع تشکیل شده است، به همین خاطر بدون هیچ شبهه‌ای، در مقایسه‌ی زبان ما با دیگر زبانهای ترکی، ارزش و ارتقای بیشتری داده می‌شود و در هر حال، برای خودش حادثه‌ی مخصوص بودنش را نشان می‌دهد.

در مقابل کسانی که تاریخ تشکیل زبان ترکی آذربایجان را دور کرده و به سمت کهنگی سوق می‌دهند، کسانی هستند که آن را به دوره‌های پایانی و جدید می‌آورند، مساله عبارت است از اینکه، زبان ما

زبان ترکی آذربایجان قبل از هر چیز محصول پروسه‌ی تکامل معین و به خاطر آن در هنگام مشکلات معاصر زبان ترک آذربایجان رجوع به تاریخ لازم است. لکن تاسف زیادی دارد که همین تاریخ را هر کس یک جور تصور می‌کند و به متخصصین نزدیک است. برای غیر متخصص‌ها (علاقه‌مندان) ملاحظات مختلفی که مطبوعات بیان کرده اند اگر بر اینجا اضافه کنیم با تصور مرکب "تاریخ زبان ترکی آذربایجان" روبرو می‌شود. بدون هیچ شبهه‌ای، برای حل (تاریخ زبان ترک آذربایجان) به اندازه‌ی کافی مشکلات سخت موجود است. با این وجود مسائل عمومی دیگر روشن بود... در جوانترین (جدیدترین) آن در قرن ۹-۱۱ زبان ترکی آذربایجانی مستقل (هم زبان عمومی ملت، هم مانند زبان ادبی، فعالیت می‌کند). و امروز آیا "زبان ترکی آذربایجانی مستقل" موجود است؟ این سوال چنین به نظر می‌آید که در زمینه‌ی تفکر سالم وارد میدان نمی‌شود. این چنان تصور اشتباهی را ایجاد می‌کند که، گویا قبول کردن موجودیت (زبان ترکی عمومی) طرفداری از ترک محسوب می‌شود، و اگر موجودیت زبان ترک

این قرن ها به میدان آمده است. و کیفیت تاریخی و زبان ترکی آذربایجان را با تمام قدرت به نمایش گذاشته بود، سخنان با منشا ترک که در زبان خاقانی و مخصوصاً ن. گنجوی به کار رفته است به حدی زیاد است که آنها در باره ی منظره ی زبان قرن ۱۱-۱۲ تصورات معین ایجاد می کند. اگر از قرن ۱۱-۱۲ شروع کنیم در زبان ملی عمومی (و طبق نتیجه در زبان ادبی) موازی بودن و شباهت خودش را نشان می دهد، مثل: من - بن، دئمک - آیتماق گئتمک - وارماق چاغیرماق - او قوماق چول یازی سوز ساو (جانب) دورماق - دایانماق و سایر. البته چنین سوالی می تواند مطرح شود که زبان ترکی آذربایجانی بیشتر با خصوصیات هون قییچاق یا اوغوز اساس می گیرد؟ پاسخ دادن به این سوال به صورت یکسره سخت است، لکن بیان این مساله ممکن است که خصوصیات و لغات بلاواسطه ی اوغوز مانند: بن، آیتماق، وارماق سایر اگر به مدت معین مخصوص زبان ترک آذربایجان باشند هم، در دوره های بعدی از بین رفته اند. خصوصیات و لغات هون قییچاق بر حوادث بیشتر و اساسی تری غالب شده اند.

با شروع از قرن ۱۳-۱۶ در زبان ترکی آذربایجان به اندازه ی کافی به منابع زیادی برمی خوریم، یک علت آن کامل تر شدن زبان ادبی ترکی آذربایجان است، دومین علت آن نارضایتی است که در مناسبات سیاسی و اجتماعی و عملکردی خودش را نشان می دهد؛ در اول هجوم های تاتارهای مغول بعدها هجومهای تیمور لنگ، به تصرفات خاک سرزمین هر چقدر ضرر و زیان زده باشد هم به پخش گسترده زبان ترکی آذربایجان در آن موقع و به شکستن نفوذ زبان عرب مخصوصاً زبان فارسی به همان اندازه کمک کرد. همانطور که متخصصان زبان ادبی ترکی

در دو مرحله تشکیل شده است، (۱) زودتر از دوره ی ما دوره ی اواسط فرسودگی و تا دوره و قرن ما (۲) از قرن ۵ تا ۱۰ که در مرحله ی اول زبان ترکی آذربایجان بر اساس رسم و رسومات هون یا قییچاق معین شده بود، و دیرترین بخش قرن ۱-۵ که همانند یک زبان کامل فعالیت کرده بود. این سخنان را منابع یونانی (بیزانس)، ارمنی، گرجی مخصوص قرن ها تصدیق می کند. آذربایجان در شعر ملی شفاهی، مخصوصاً در نمونه های وارد شده، در زبان ملت، همسایه ی شمال برتری مطلق عناصر، هون و قییچاق را نشان می دهد که، زبان ترکی آذربایجان در مرحله ی اول تاریخ تشکیل خود تبدیل به یک زبانی با خصوصیات هون و قییچاق شده بود

مرحله ی دوم: کوچ سریع و توده ای اوغوزها به آذربایجان شروع می شود و ترکیب خصوصیات قیچاق یئرلی با خصوصیات اوغوز (گلمه) به پایان می رسد، لکن لازم به ذکر است که، پروسه ی ترکیب تا زمان طولانی حتی می توان گفت تا امروز ادامه می یابد، با این وجود همین پروسه طبق قرون ۹-۱۱ دیده می شود، به خاطر رسیدن به حد کیفیت لازم، بعدها تا حد ممکن لنگ زده است.

در قرون ۹-۱۲ به منابع زبان ترکی بر نمی خوریم و این مساله به این معنا نیست که چنین منابع در عمومیت وجود نداشته است. نمونه های بسیار زیبای فرهنگ آذربایجان مثلاً کتاب (دده قورقود) فقط در

آذربایجان مانند (عزالدین حسن اوغلو ع. نسیمی، م. فضولی) نشان می دهند

اساساً در دو فرم و اسلوب خودش را نشان می دهد. اسلوب کلاسیک و اسلوب فولکلور. در قرون ۱۳-۱۶ در زبان ترکی آذربایجان، لغات و خصوصیات اوغوز، نسبت به آنچه که در قرون ۱۵-۱۶ وجود داشت قوی تر شده بود.

اولاً به خاطر آنکه، از شرق (آسیای میانه) به آسیای صغیر مهاجرت اوغوزها در قرون ۱۵-۱۶ تدریجاً متوقف شده بود. دومین دلیل اینکه زبان ترکی آذربایجان رفته رفته بیشتر خصوصیات تاریخی خودش را بزرگ می کند (این ها عبارتند از خصوصیات هون قبیچاق) دیده می شود مخصوصاً در قرون ۱۱-۱۲ با ماندگاری قبیچاق ها، در قفقاز شمالی، آشکار سازی تمدن غنی ترک در اینجا اهمیت معینی کسب می کند.

در قرون ۱۷ و ۱۸ در تاریخ زبان ترکی آذربایجان، تغییرات اساسی رخ می دهد، لکن برای فهمیدن مضمون همین تغییر باید پروسه ی تکامل را در تصوراتمان آن قدر که لازم است زنده کنیم.

اول از هر چیز سیستم معاصر دیالوگهای زبان ترکی آذربایجان معین می شود، جغرافیای زبان ملت عوام، اساساً تشکیل گروه می دهد. دوماً ثابت کردیم محیط اجتماعی شکل می گیرد، در نتیجه ی این زبان ملت عوام، و هم زبان ادبی مالک، اساسهای سوسیال محکم می شود،

سوم: ارتباط با زبان شرق موجودیت خویش را از دست می دهد، زبان ادبی طبق قانون و قاعده ی بلاواسطه به زبان ملت عوام تکیه می زند (حتی سیستم زبان و نطق و سخنرانی یکی می شود) در تاریخ زبان ترک آذربایجان، قرن ۱۷-۱۸ بیشتر با این ویژگی علامتگذاری شده که، در همین قرن ها زبان ملی تشکیل می یابد، دیگر زبان دوره های بعد از این را می توان از زبان جدید (ترک آذربایجانی) نامگذاری کرد، تشکل زبان ملی در حالت عمومی، زمینه ی

ترکیب پروسه ی ملی شدن است که به تمدن آذربایجان خودش را نشان می دهد. در پایان قرن ۱۹ و اوایل قرن ۲۰، زبان ترکی آذربایجان تا آنجا که ممکن است در شرایط فرهنگشناسی تاریخی مرکب فعالیت می کند، در زبان ملت عوام، اگر تبدلات اساسی هم دیده نشود، در مناسبت و لغات زبان ادبی، واژگان و اصطلاحات جدید بوجود می آیند و قوت می گیرند، حتی در یک سری از حالات، مضمون ایدئولوژی سیاسی پیدا می کند:

اولین آنها طرفداری از شرق، دومی هم عبارت است از روش طرفداری از غرب طرفداران شرق به زبان ترکی آذربایجانی در شرق، و طرفداران غرب در غرب دنبال تکیه گاه می گردند. در اصل این تکیه گاه باید هم در شرق و هم در غرب موجود بود.

روش (مرحله ی سوم)، "این مرحله، مرحله ی دئموکراتی است" که برای متحد کردن امیال رادیکالی موجود بوده و موقعیت مکمل بیشتری به خود می گیرد، که به واسطه ی موضوع، کاراکتر تیپولوژی زبان ادبی، ترکی آذربایجانی را حاضر می کند.

همانطور که دیده می شود موقعیت تاریخی معین شده زبان ترکی را، در میان زبانهای مختلف ترکی نمی توان انکار کرد، و لازم به در نظر گرفتن است که، زبان ترکی آذربایجان، زبان ملت مستقلو مالک سابقه ی تاریخی بزرگ است، برای همین هم، در توضیح هر مساله ای که به زبان وابسته است، به صورت مطلق و مطلق این زبان باید در مقابل چشم ایستادگی کند. زبان ترکی آذربایجان دیگر هیچ نیازی برای دوباره تورک شدن ندارد... لکن این امر به این معنا نیست که ماداعای «زبان ترکی عمومی» را انکار می کنیم: صحبت از این مساله است که، یک مساله با دیگری قاطی نشود، و بر مشکلات زبان مادری بیش از حد معمول، توجهات آزاد نشان داده نشود...

گونئی آذربایجان ادبیاتی حاقیندا مولا حیظه لر

GÜNEY AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI HAQQINDA MÜLAHİZZƏLƏR

ادبی پروسئسلرین مجموعسونا داخیلدر و اونون آیریلماز ترکیب حیصه سیدیر. خ-خیی اسردن باشلا یاراق شیفاهی خالق ادبیاتیندان یازیلی ادبیاتا کئچید دؤورو بیر چوخ شاعیر، ادیب و فیلسوف اورتایا قویموشدور. بو مرحله آذربایجاندا آکادئمیک سوییه ده آراشدیریلیمیش و ایجتیمایته تقدیم ائدیلمیشدیر.

آذربایجان ادبیاتی نین ایکینجی مرحله ده، ینی پهلوی رژییمی دؤورونده کی اینکیشافی آچیق-آشکار قارشیمی آلینمیشدیر. بوتون تزیقلره باخمایاراق رسمی قاداغلاری گؤزاردی ائدیپ خالقی اوچون جانینی تهلوکه یه آتان موباریز یازیچی و شاعیرلریمیز اولموشدور. اونلارین اثرلری کیچیک کیتابچالار شکلینده گیزلی صورتده نشر ائدیله رک الدن-اله گزیب اوخونموشدور و بئلجه گله جک ادبیاتیمیزین اینکیشافی نین تمه لی قویولموشدور. اؤنملی بیر مسله نی قئید ائتمک لازیمدیر کی، پهلوی رژییمی دؤورونده، ینی ۱۹۴۵-۴۶-جی ایللرده گونئی آذربایجان میلی دؤولتی نین یارانماسی بوتون باسقیلارا سون قویاراق میلی دیل و ادبیاتین اینکیشافیندا اؤنملی آددیملار آتمیش اولدو. درس کیتابلاری یازیلاراق مکتبلرده و اونیورسیتتلرده آذربایجان تورکجه سینده تدریس ائدیلدی. اونو دا وورغولاماق لازیمدیر کی، بو ایشده قوزئی آذربایجان عالیملری نین تمناسیز یاردیملاری اولموشدور. آنجاق میلی حؤکومت شاه رژییمی طرفیندن دئوریلدیکن سونرا بوتون ادبی، علمی، ایجتیماعی-سیاسی نایلیتلر دوردورولدو. حتّی، قانونی شکیلده آذربایجان دیلین ایستیفاده سینه قاداغا قویولدو. لاکین آذربایجان یازارلاری و

پروف. نیظامی خودی اف

PROF. NİZAMİ XUDİYEV

چاغداش گونئی آذربایجان ادبیاتی عموممتورک ادبیاتی نین دانیلماز پارچاسیدیر. هم ده تورک دونیاسی نین ادبی و ایجتیمای نایلیتلری نین منیمسنیلمه سی باخیمیندان زنگین بیر مدنیتین واریشیدیر. هر بیر ادبی حادیثه نین یارانماسیندا و دییاتین اورتایا چیخماسیندا ادبی دیلین اؤنملی تاثیر ی واردیر. ۱. گونئی آذربایجاندا ادبی دیلین اینکیشاف مرحله لرینی آشاغیداکی کیمی قئید ائتمک اولار:

۱. کلاسیک ادبی دیل مرحله سی

۲. پهلوی دؤورو ادبی دیل مرحله سی

۳. ایران ایسلام اینقیلابیندان سونراکی ادبی دیل.

قئید ائتمک لازیمدیر کی، آذربایجان ادبی دیلی بیرینجی مرحله ده عموممتورک دیللری نین اینکیشاف پروسئسینه داخیلدر. ینی، تورک دونیاسی نین بیریندی مینیلیکدن باشلا یاراق ائپوسدان میفولوجیایا قدرکی و اوندان سونراکی

گونئی آذربایجان ادبیاتی یئنی دوغموش اوشاق کیمی هر گون بؤیومه یه باشلادی. بؤیودوکجه ده اؤزونو درک ائتمه یه، اؤزونو ایناملایره لیلتمه یه جهد گؤستردی و چوخلو ادبی اثرلر مئیدانا گلدی. بو ادبی حادیشه لرین باشیندا دوکتور حسین صدیق دوزگون، حبیب ساهیر، حمید نیطقی، عزیز مؤحسونی، دوکتور جاواد هئیت، پروفیسور محمد تاغی، ذهتابی، پروفیسور گنجعلی صباحی، محمد علی فرزانه، حسن مجیدزاده ساوالان، ایسماعیل هادی، دوکتورحسین شرقی دره جک سوی تورک، صدیار وظیفه ائل اوغلو دورور.^۴

تبریز و تهراندان باشقا رئگیون ادبیاتی داها گئنیش ووسعت آلدی. آذربایجانین بوتون شهر و کندلرینده ادبی درنکلر یارادیلاراق دیل و ادبیاتین اینجلنمه سینه باشلادیلدی. رسمی شکیلده دیلیمیزده یازیب اوخوماق اولمادیغیندان و مکتبلرین فعالیت گؤسترمه مه سی نتیجه سینده دئمک اولار کی، فردی اوسلوبلار بوتؤو ادبی اوسلوبلا موقاییسه ده اوستونلوک تشکیل ائتدی. کؤکو کلاسیک ادبیاتا دایانان شعرلر یازیلماغا باشلاندی. اونون دا سببی اوندان عبارت ایدی کی، اینسانلار هله یاخین کئچمیشده بوتون یازیلارینی دئمک اولار کی، فارس دیلینده یازاراق یارادیجیلیغا باقلامیشدیلا و یارادیجیلیقلارینی او دیلده یاراداراق، آنا دیلی نین سؤز خزینه سیندن محروم ایدیلر. ائله بو دؤورده یارانان ادبیاتا نظر سالدیقدا ایلک اؤنجه یازیلان نظم و نثر اثرلرینده فارس و عرب سؤزلرینی قباریق شکیلده گؤرمک مومکوندور. بئله یازیچی و شاعیرلریمزدن بیرى نازیر شرفخانئیدیر.

کلاسیک ادبیاتین یئنی یارانان گونئی آذربایجان ادبیاتینا تاثیرى گؤزه چارپاجاق درجه ده گوجلوی ایدی. هر کس شعرلرینی یازاندا نسیمینی، فوضولینی اؤرنک گؤتوروردو. گئت-گئده چاغداش

شاعیرلری اؤز ادبیاتلارینی مخفی و گیزلی شکیلده سوردورمه یه داعوام ائتدیلر. بو دؤورون ان مشهور و اؤنملی شاعیر و یازارلاریندان محمد بیرانی گؤسترمک اولار.^۳ یئنه قئید ائتمک اولار کی، گونئی آذربایجان ادبیات خادیملى مجبورى سورگونلره گؤندریله رک اولدوقلاری یئرلرده دیلرینی و ادبیاتلارینی اینکیشاف ائتدیرمکدن چکینمه دیلر. اونا گؤره ده آذربایجانان کناردا، خصوصیه ده تهران و ایرانین باشقا شهرلرینده یازیب یارادان آذربایجانلیلارین سایى گوندن-گونه آرتمیش اولدو. حتى، گونئی آذربایجانلیلارین یازیچی شاعیر و ادیبلى قوزئی آذربایجانا موهاجیرت ائده رک قوزئیده مهم ادبی اینکیشافا ایمضا آتدیلا.

اوجونجو مرحله ایسه ایران ایسلام اینقیلابیندان سونرا باشلامیش اولدو. بو دؤورده پهلوی دؤورونده قاداغا اولونموش آذربایجان دیلی نین قورخوسو آرادان قالدیریلدی. گیزلی و مخفی یازیلان اثرلر بیر-بیر ایشیق اوزو گؤره رک چاپ اولونماغا باشلادی. تام دقیقلیگی ایله دئسک، آذربایجان ادبی دیلی و ادبیاتی نین فورمالاشماسی باشلادی و شاعیر و یازیچیلاریمیزین اثرلرینده اینقیبالی آب-هاوا اسمه یه باشلادی. موختلیف قزئتلر، ژورناللار، او جومله دن، دده قورقود، وارلیق، چنلی بئل، آذربایجان کوراولغو، اودلار یوردو، آراز، یولداش، بیرلیک، اینقیلاب یولوندا، سهند، خدافرین، آفتاب آذربایجان، امید زنجان، خالق سؤزو، ایشیق، امید آذربایجان، بایرام، آغری و بیر چوخ بو سپکیده ژورنال و قزئتلر نشر اولماغا باشلادی. اورتایا یئنی ادبیات فورماسی چیخدی. اؤنجه اینقیلابی احوالی-روحیه ایله باشلایان ادبیات سونرا تامامیه میلی موسئویه کئچمیش اولدو. بو حاقدان گونئی آذربایجان مطبوعاتیندا اینتیشار تاپان وطنپرورلیک مؤوضوسو ایله دولو یازیلا راست گلیمک اولار.

ادبیاتیندان آذربایجان ادبیاتینا کئچید کیمی ده
دیرلندیرمک مومکوندور:

سیمورقو سمندر طوتی و مینا
طاووس و قو تئزر و سار او ملخ چین
هوما کرکس هوکو کنتوره، قجیر
ابابیل بایقوش و ککلیک، گؤیرچین.

قاراقوش او قیرقی قیزیل قازالاق
غرقاوول دوراش او شوپر بولبول، زاغ
دورنا او هوپارا انقوت او کلاغ
خوروز او اؤردک و قارغا، سیغیرچین.

شاعیر ادبی حادثه لری سئزمیش اولسا دا، آنجاق
طبیعتده وورغونلوغونو گیزله ده بیلمه دیگیندن
میثلی گؤرونمه ین بیر شعرده ده بیر چوخ قوشلارین
آدینی چکه رک یازمیشدیر. آنجاق شاعیر
تیلیمخانین مختومقولو فراغیه اولان سئوگیسی
اونون شعرلرینده ده اؤزونو گؤستمیشدیر.

ای یارانلار، موسلمانلار!
جبریده یورومه لی اولدو
نئجه زحمت چکن جانلار
جفانی گؤرمه لی اولدو.

تیلیمخان، گؤوول نئچین آغلاماسین
جانیم گئتمه لی اولدو
دان یئلی نامه گتیرمز
قوربته یئتمه لی اولدو.

بئله نومونه لری چوخ وئرمک اولار. آنجاق
آذربایجانین اراضیسی داخیلینده ییواش-ییواش
کؤزرن میلی ادبیات اونون یارادیجیلاری نین زنگین
اثرلری ایله دولغونلاشماغا باشلادی. بونلاردان بیری
یئنیلیکچی «شاعیر» لقبی آلان، اصلینده آشیق و

ادبیاتیمیزین آپاریجی قولو قزل ژانری اولسا دا،
ییاواش-ییاواش دؤوقوموزو اوخشایا بیلیمه جک کیم
گؤرونمه یه باشلادی. ائله بونا گؤره ده آذربایجان
شیفاهی خالق ادبیاتینا مئیل آرتدی و بونا نومونه
اولاراق شهریارین حیدربابا منظومه سینی
گؤستمک مومکوندور. اینکار ائدیلمزدیرکی،
آذربایجان قزه لی نین یارانماسی و آذربایجان
اینسانلی نین بو ژانردان ایستیفاده ائتمه سی
گؤستیر کی، ایلک اؤنجه آذربایجان ادیب و
یازارلاری عرب و فارس دیلرینده یاراتدیغی اثرلردن
ایلهم آلاراق سونرا اؤز دیلرینده یارادیجیلیغا
باشلامیشدی. ایسلام دینین قبول ائدیلمه سی
عرب و فارس دیللری نین ده دیلمیزده
یایغینلاشماسینا سبب اولموشدور.^۵ ائله بونا گؤره ده
بو گونکو گونئی آذربایجان ادبیاتیندا شهریار
فئئومئینی نظره آلاراق فولکلور، یعنی شیفاهی
خالق ادبیاتی یارادیجیلیغینی اؤرنک آلاراق
کلاسیک ادبیاتیمیزی اؤرنک سئچنلرله پارالل
حالا گلمیشدیر. فولکلوروموزون و فولکلوردان یارانان
ادبیاتیمیزین اؤنچولرلریندن دوکتور میرهیدایت
حصاری و اوستاد جمشید شیبانی گؤستمک اولار.
آذربایجانین جوغرافی حودودلاریندان کناردا آنجاق
آذربایجاندا یارانمیش ادبیاتین تاثیر ایله یئنیدن
جانلانماغا باشلایان باشقا تورک اولان و ایرانین
مرکزینده یاشایان طایفالار دا اؤز ادبیاتلارینی
یاراتماغا باشلادیلار. اونلاردان ان مشهورو «حکیم»
لقبی ایله تانینان قاراخانین نوه سی تئیمورخان اوغلو
تیلیمخاندیر کی، ساوه شهرلی نین مزدقان ماحالی
نین مرغئی کندیله یاشامیشدیر. اونون شعرلرینده
فولکلورو و آشیق ادبیاتینی حیسس ائتمک
مومکوندور. اونون یارادیجیلیغینی، حتی، تورکمن

بيلميشدير. آشيقي ادبياتي نين درين مفتونو اولان
اثل اوغلو دئمك اولار كي، كلاسسيك و ميللي
مفكوره ميزن محصوللاريندان ديرينجه بهره لنه
بيلميشدير. او، قارا قووه لره سينه گره رك بئله
يازميشدير:

دئيرلر چوخ قديمدن بير گون

سيرريني قويويا دئييب دللك

سيرريني دئييب كي، پارتلاماسين سينه سينده اورك.

بير قارغي گؤيريب قالخيب قوبودان

بو قارغيني كسيب توتك دوزلديب چوبان

هامي بيلير دانيشماز قارغي

قورو اولاي، ياش اولاي.

آجاق بو قارغي دانيشيب، سسله نيب توتك...

گؤرونديو كيمي، مودئرنيزم اويدورماسينا
اينانمايان شاعير رئاليزمه، او جومله دن ده آذربايجان
خالق ياراديجيلينيندان بهره لنمه يه اوستونلوک
وئرپ. قارا قووه لر ادبياتيميزي افسانه لريميزدن،
ناغيللاريميزدان، فولكلو-روموزدان اوزاقلاشديرماغا
جهد ائتسه ده، آنتيرئاليست ادبي قووه لر بيزي
ناغيللار و تاپماجالار، هم ده طبعي حيات
طرزيميزدن و ياشام معيارلاريميزدان اوزاقلاشديرماغا
چاليشسا دا، گؤرونور كي، آذربايجان ادبياتي يئنه
جه اؤز مجراسيندا داوام ائتمكده دير. ائله صايب
تبريزي نين دئديگي كيمي:

نه احتياج كي، ساقى وئره شراب سنا

كي اؤز پياله سيني وئردى آفتاب سنا

شرابي لعل اوچون توكمه ابرو زينهار

كي دم به دم لبى لعلين وئرر شراب سنا

باشقالاري نين جهد ائديب بيزي ميللي
وارليغيميزدان اوزاقلاشديرماسي موختليف ادبي
حاديته لر اونواني ايله كيمليگيميزه توخونوب و اونو

شيفاهي خالق ادبياتيندان ايلهام آلان حبيب
ساهيردير. معلومدور كي، ١٩٢٠-جي ايلدن ١٩٧٨-
جي ايله قدر سورن ايكي آذربايجان آراسيندا علاقه
لرين اولماماسي، اوسته ليک ايراندا توركجه
مطبوعات و نشریاتين قاداغان ائديلمه سي حبيب
ساهيرين بير اولدوز تك پارلاماسي ايله سونا چاتير.
بؤيوك شاعيريميز حبيب ساهير هرطرفلي بير شاعير
اولدوغونا گؤره ياراديجيليني دا دئمك اولار كي،
ميللي و هرطرفليدير:

اوشاقليقدا قارا يئره سوروندوم

جوانليقدا درده قمه بوروندوم

اوفوقلرده سيني آي تك گؤروندوم

كور دوستاندا كاك ميرزاليق ائله ديم

ايستامبولدا بختيارليق ديله ديم.

بيلديگيميز كيمي شاه رئيمني دؤورونده شعرلريني
فارسجا يازان حبيب ساهير يئنن يارانان ايمكانين
نتينجه سينده آنا ديلينده يازماغا باشلاميشدي و
حبيب ساهير دؤنوشو آدلانان بو مرحله ده اونو
اؤرنك گؤتوروب يولونو داوام ائدنلر ده چوخ
اولموشدور. «سحر ايشيقلانير»، «كؤوشن» كيمي
ديرلي اثرلرده اونون ادبي ايرثي توپلانيب خالقا
چاتديريلميشدير.

آي دوغاركن كؤلگنميش سولاردا

آيين گوموش ايشيقلاري تيتيردي

داغ چيچگي درن نازلي قيز منه

شراب ايله دولو بير جام وئردي.

حبيب ساهيري اينجمله ديکجه معلوم اولور كي،
سربست شعريميزين بانيسي اولان حبيب ساهير ده
كلاسسيك ايرثيميزي اؤز شعرلرينده داوام
ائتديرميشدير. بئله شاعيرلريميزدن بيرى ده صديار
وظيفه اثل اوغلودور. او، يازديغي بوتون اثرلرده
بديعيلگي، خلقيليگي و اورينئالليغي ساخلایا

قاضی بورهان الدیندن باشلایان سوفیزم حرکاتی عاریفانه، سوفیانه شعر اوسلوبو محمد فوضولیده فلسفی تعلیم تربییوی ایدئالا قوووشارق دیگر گلن شاعیرلریمیزه ایلهم قاینای اولموشدور. اونا گۆره ده بو گون گونئی آذربایجان ادبیاتی کلاسیک شعریمیزین آتاسی حساب ائدیلهن عماد الدین نسیمی نین گترچک داوامچیلاری اولاراق یوللارینا داوام ائتمکده دیرلر. بیر سۆزله، گونئی آذربایجان ادبیاتی میلیلی شعورون چیچکلنمه سی نین و میلیلی پوئزیامیزین گوجلنه نیب یایلماسی نین قوللوقوندادیر.

بو تکجه پوئزیامیزدا یوخ، هم ده نثریمیزده اؤزونو گؤسترتمکده دیر. نثریمیزده ده اؤنه چیخان چوخ یازارلاریمیز واردیر. او جومله دن ایسماعیل هادی، رضا همراز، پرویز شاهمره سی، حسین دوزگون، محمدرضا کریمی باغبان، سلمان سفریان، اکبر صالحی، علیرضا ذیق، روقیه کبیری، اکبر رضایینی گؤسترتمک اولار. نثر نومونه لرینده ده یئنه بیز کلاسیک و رئالیزمه، ائلهجه ده دیره نیش و موقاویمت احوال-روحیه سینه راست گلیریک. قئید ائتمک لازیمدیر کی، بو گونکو گونئی آذربایجان ادبی دیلی و ادبیاتی هر بیر دؤولت قایغیسیندان کناردادیر. ائله بونا گۆره ده گونئی ادبیاتی اؤزو اؤز اینکیشافینی تامین ائدیر.

رسمی دؤولت ایداره لرینده چالیشان یاری فارس، یاری عرب و بیر آز دا تورکجه قاریشیغی اولان دیلی دانیشانلارین یاراتدیغی ادبیات - دؤولتین بعضی قوروملاریندا و او جومله دن رادیو-تئلئویزیو و بعضی مطبوعات اورقانلاریندا ایستیفاده اولونور و دئمک اولار کی، بو دیلی و ادبی یارادیجیلیغی فارسجا بیلنلر داها راحت باشا دوشورلر. لاکین عومومی خالق کوتله سی اونا آنلاماقدا چتینلیک چکیرلر و بو ادبیاتی اوخویانلارین سایى چوخ آزدیر. بورا دینی ادبیات، او جومله دن مرثیه، نوحه و بعضی تلئویزیو و رادیو وئرلیشیرینده حاضیرلانان پروقراملاری داخل ائتمک اولار.

ادبیات

۱. سلام الله جاوید. «دوستلار گۆروشو». ۱۳۵۹ (شمسی تقویمله)، تهران. ادبیات اوجاغی نشریاتی.

۲. انور اوزون. ایران تورک باسینی نین ۲۰۰ ییلی (۱۸۱۴-۲۰۱۴). ترابزون، ۲۰۱۴. انسترو اوفست.

۳. محمد تاغی ذهتابی. ایران تورکلی نین اسکی تاریخی. تبریز، ۱۳۷۹ (۲۰۰۱-جی ایل). اختر نشریاتی

۴. گونئی آذربایجان ادبیات تاریخی (۲۰ عصر). باکی، ۲۰۱۳. قانون نشریاتی.

۵. اسمیرا فواد. محمد حسین شهریار. بیلیوقرافیا. باکی، ۲۰۱۷

زدله مه سی جنوبی آذربایجاندا میلیلی دوشونجه لی یارادیجیلاریمیز طرفیندن دئمک اولار کی، قارشیمی آلینمیشدیر.

مودئرنیزم، آنتیرئالیستیک، پوستمودئرنیزم و بو کیمی ادبی جریانلار هامیسی اصلینده گونئی آذربایجان ادبیاتینی دوغرو مجراسیندان چیخارتماغا یؤنلمیش قارا قوووه لرین ایشلریدیر.

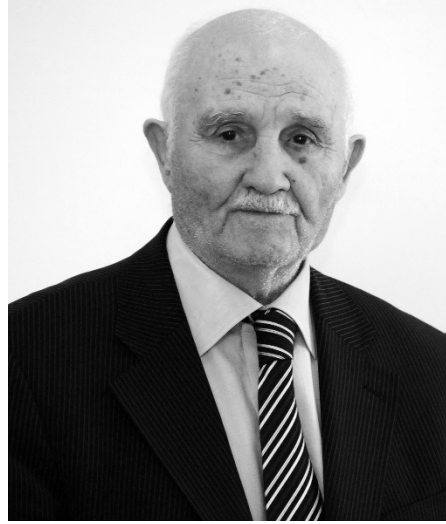
پوستمودئرنیزمه گلدیکده ایسه بو مئتود فورماجا صنایعلشمه دؤورونه مخصوص اولدوغونا گۆره فورمالیزم آدلانیر. مضمونجا ایسه همین دؤوره مخصوص اولاراق رومانئیزم خصوصیتلرینه مالیکدیر. پوستمودئرنیزمین اؤزونمخصوص مورککبلیگی اونون اصل ماهیتی نین اوزه چیخماسینی چتینلشدیریر. اونا قارشى آمانسیز موباریزه آپاریلماسی لازیم گلیر. آنجاق آذربایجان پوئزیاسیندا بوتون دؤورلرده اولدوغو کیمی شاعیرلریمیز مؤحکم آدیملار آتاراق میلیلی مجردا ایره ليله میشلر. بونا میثال اولاراق علیرضا نابدیل اوکتای تنقیدی و اینقیلابی رئالیزمی ایله آذربایجان ادبیاتینی مودئرنیزمین بوغولدوغو گیردابدان اوزاقلشدیراراق موباریزه مئیدانینا چکمیشدیر. آذربایجان شعرى رئالیزمدیر و بونون گؤزل جهتلری، سئوگی یؤنلری آشیق یارادیجیلیغیندا اؤزونو گؤسترتمکده دیر. بؤیوک میلیلی شاعیریمیز بولود قرچورلو سهند «سازیمین سؤزو» اثرینده، شهریار ایسه «حیدر بابا» اثرینده خالقا باغللیقلارینی و صنعتین نه قدر خالقا خیدمت ائده بيله جگینی نومایش ائتدیرمیشدیر. آذربایجاندا گئدن ادبی جریانلار و حادیه لر مضمون اعتباریله کلاسیک، مودئرن، پست مدئرن گؤرونسه ده، آنجاق ماهیت اعتباریله میلیلی و خلقیدیر. چونکی هر بیر یارادیجی صنعتینه اؤز مسؤولیتینی در ائده رک یاناشماقدادیر.

گۆزوم داغلاردا، داغلاردا (منصور شعیر) GÖZÜM DAĞLARDA DAĞLARDA

تیتړک بارماقلاړیم ورقلرده جیزیغیندان چیخیر،
آیری-اویرو یازیر، نه قدر چتین اولسا دا، قلمه
ساریلیر، داغلاری میصراعلارا دوزمکله تسلی تاییرام.
داغلاری تئز-تئز یوخومدا گۆرورم. دونیامی
تاپمیش کیمی اولورام. گۆزومو آچاندا دونیانی
ایتیرمیش کیمی آهدا، آماندا.
تنهالیغا قاپیلیرام. دلی کیمی اؤزومله دانیشیرام.
گاه کوسور، گاه باریشیر، گاه یوز ایشه قاریشیرام. گاه
یانیرام، آلیشیرام. گاه پروازخیال اولورام، گاه قانادی
سینمیش قوش کیمی، گاه غاگیلسیز بیهوش کیمی.
غریبه قوجالیق، قریب قوجالیق.

تئیمور بونیادوو خالقشوناس

AKADEMIK TEYMUR BÜNYADOV

قوینوندا دونیا یا گلدیم،
دونیم داغلاردا، داغلاردا.

لایلا چالا لایلالانام،
آنام داغلاردا، داغلاردا.

قاناد آچام قانادلانام،
اوپام داغلاردا، داغلاردا.
ایلک عشقیمی آغلاییرام،
آغلار داغلاردا، داغلاردا.

قم سینه می داغلاییرام،
یانار داغلاردا، داغلاردا.
شاعیرلنم، شئیرلنم
اؤزوم داغلاردا، داغلاردا.

باشی چالمالی داغلارین قوینوندا دونیا یا گۆز
آچمیشام. عظمتلی، ووقارلی، حیکمتملی، حیترتلی
داغلاردا گزمیشم. داغلار اوغلویم. هامی داغلایلار
کیمی. داغ طبیعتلییم. دوپدورو، بمبیاض، ترتمیز.
لکه سیز، بویاسیز، صاف دویغولو، اینجه مطلبلی. بیر
خیلی غورورلو-مغرور. مؤحکم عقیده لی، ایناملی،
ایصرارلی. بیر قدر توتقون، کوسه ین، کؤورک، تئز
اینجیین. قریب کیمی، کیمسیز، علاجسیز کیمی.
قلبیم قملی، گۆزلیرم نملی. داها نه بیلیم، نه لر...

آرتیق داغلارا حسرت قالمیشام. دوخسان یاشیم
آرخادا قالیب، یوزه سارییام. عؤمرومون قوروب
چاغینی یاشاییرام. داغدان ائنیب زیروه یه حسرتله
باخیر، بویلانیرام. لاکین قانادلانماق، پروازلانماق،
داغلارا اوچماق ایسته ییرم. آلینمیر کی، آلینمیر.
گۆزلیرم یاشاریر. اورگیم سینه می دؤیور، چیرپینیر.

هم طبيييم، هم ملهميم،
شفام داغلاردا، داغلاردا.
قلب اوخشاين، كؤنول آچان
صفا داغلاردا، داغلاردا.

مئيليم، مئهرريم، سيرريم-سحرريم،
اووسون داغلاردا، داغلاردا.
قوربان گئدم، قوربان اولام،
يانام داغلاردا، داغلاردا.

گؤزلىمه نور النّه،
باخام داغلاردا، داغلاردا.
گؤى گورلايار، شيمشك چاخار،
جنت داغلاردا، داغلاردا.

سئلر سولارا غرق اولار،
آخار داغلاردا، داغلاردا.
چايلاريندا قيزيل باليق
توتام داغلاردا، داغلاردا.

چئشمه لرى زومزومه لى
حزين داغلاردا، داغلاردا.
چمن، چيچك سيرغالانا،
سيرغا داغلاردا، داغلاردا.

گول ياناقلى گؤزللرى
ياردى داغلاردا، داغلاردا.

شاعيرلر شاه اثريني
يازار داغلاردا، داغلاردا.
اينام يئرريم، اوجاق يئرريم،
پيريم داغلاردا، داغلاردا.

قايلالاردا قالالانام
سنگر داغلاردا، داغلاردا.
عظمتلى، ووقارليدى
ووقار داغلاردا، داغلاردا.

گزدیگیم یال-یاماجدادی
ایزیم داغلاردا، داغلاردا.
حسرتینده یاندی جانیم،
گؤزوم داغلاردا، داغلاردا.

دوز ایلقار، اینام، اعتیبار،
وفا داغلاردا، داغلاردا.

قلبی قملی، گؤزو یاشلی
سونام داغلاردا، داغلاردا.

ککلیکری قاققیلداشار

يووا داغلاردا، داغلاردا.

قوزوقولاق، كيغ بالديرغان

درم داغلاردا، داغلاردا.

بوغچا چیچک، قایماق چیچک

يېغام داغلاردا، داغلاردا.

چیچک اوسته آریلاری

بالدى داغلاردا، داغلاردا.

نئهره یاغی، اوز قایماغی

قالدی داغلاردا، داغلاردا.

گۈزللر چۈشمە باشیندا

سوزر داغلاردا، داغلاردا.

اور کلنم، اور ک آچام

گۆزل داغلاردا، داغلاردا.

هارای چکم هارایلايام

یاری داغلاردا، داغلاردا.

اووچو مارال بره سینده

يوسار داغلاردا، داغلاردا.

چوبانلارین توتک سسی،

حئیرت داغلاردا، داغلاردا.

پیش، گولش، قویون ایتی

هورر داغلاردا، داغلاردا.

آشيقلارين تئلى سازى،

حیڪمت داغلاردا، داغلاردا.

تار، کاماندی، توی-دویوندو

بوسات داغلاردا، داغلاردا.

گونش سحر یو خوشوندان

قالخار داغلاردا، داغلاردا.

آی آیلانار، اولدوز یانار

گنجہ داغلاردا، داغلاردا.

بياض بولود اؤير، قوجار

ياتار داغلاردا، داغلاردا.

داغ کئچیلر کله-کله

گه لر داغلاردا، داغلاردا.

آسلانلاری یورغون-یورغون

گزر داغلاردا، داغلاردا.

شاخه بوینوز مارالاری،

اورمان داغلاردا، داغلاردا.

غیبت، عیصمت، بیر ده قودرت،

هونر داغلاردا، داغلاردا.

یاللی گئدن، قورشاق توتان

اويون داغلاردا، داغلاردا.

دیر دؤیمه، چیلیک دسته

گولش داغلاردا، داغلاردا.

قویون، قوزو ملشمه سی

آرخاج داغلاردا، داغلاردا.

قارتالاریم قاناد آچا

قلبی داغلاردا، داغلاردا.

جیدیرا چیخان، نمر آلان

شالدى داغلاردا، داغلاردا.

کور اوغلونون دلیلری،

نیگار داغلاردا، داغلاردا.

قچاق کرم، ایسرافیلی

گۆرم داغلاردا، داغلاردا.

دونیا دوردوقجا دوراجاق

ازل داغلاردا، داغلاردا.

دیلبوز آتین کیشنرتیسی؟

صدا داغلاردا، داغلاردا.

ایم چاتا، اونوم یئتته

اؤتم داغلاردا، داغلاردا.

یورد یئریدی آلاچیقلا

اٹلدى داغلاردا، داغلاردا.

یورد یئریمیز، اوجاغمیز

قالدى داغلاردا، داغلاردا.

آلیشمانی پای-پای ائله،

پایلا داغلاردا، داغلاردا.

اٹلات آرانا کؤچنده

آغلار داغلاردا، داغلاردا.

آل گئینر، شال گئینر

گۆزل داغلاردا، داغلاردا.

گۆیلر دیل دئییه آغلایا

اؤلم داغلاردا، داغلاردا.

گلنلر باخیب گۆره لر

قبریم داغلاردا، داغلاردا،

روحوم داغلاردا، داغلاردا.

داغلار سینه دفترلرین ایلهام پریسی، تکرارسیز،

بنزرسیز شاه اثرلریدی. منیم داغلاریم کؤنول

همدمیم، قاینار قانیم، جانیمدا جانیمدی.

عزیزلریم، قلبینیزه یول تاپیب آرزوما چاتدیمسا، نه

یاخشى، نه گۆزل... شوکور اولسون. اورگینیزجه

داغلاریمیزی وصف ائله یه بیلمه دیمسه، روحونوزو

اوخشایا بیلمه دیمسه کئچین گوناھیمدان،

ایختیارلیغیما باغیشلایین. یاخشیمی؟!

دکتر ماهمیزر مهديبيووا

آراز (عباسعلی) احمد اوغلونون حکایه لری

ARAZ ƏHMƏD OĞLUNUN HEKAYƏLƏRİ

Dr. MAHMİZƏR MEHDİBƏYOV

دکتر مہمیز مہدی بی او

آراشدیرماسیندا چاغداش گونئی آذربایجان نثرینده اؤزللیکله سئچیلن اکبر رضاپور، حامید احمدی، محمد صوبحدل، ماحمود مہدی، روقیہ سفری، داوود دوستار، رضا کازیمی، عبدالمجید چاوشزاده، ووقار نعمت، زیبا منوچؤھر، روقیہ کبیری، ملیحہ عزیزپور، صالح اتایی، نیدا صمدی، حسین واحیدین آدلاری ایله یاناشی آراز احمد اوغلونون دا آدینی چکه رک، اثرلری حاقیندا معلومات وئیر.

آراز احمد اوغلونون "سون توفنگ" آدلی حکایه لر توپلوسو ۲۰۱۴-جو ایله "علم و تحصیل" نشریاتیندا ایشیق اوزو گؤرسه ده، بوراداکی حکایه لرین یازیلما تاریخی ۹۰-جی ایللرین سونونا و ۲۰۰۰-جی ایللرین اوللرینه تصادوف ائتدیگیندن همین حکایه لری تدقیق ائدیلن دؤورون، یعنی ۱۹۹۰-۲۰۰۰-جی ایللرین ادبی محصوللاری کیمی نظرден کئچیرمک اولار.

رومانتیک اوسلوبدا قلمه آلینمیش "سون توفنگ" حکایه سی نین کونکرئت یئر آدی نین چکیلمه مه سینه باخمایاراق، سونونجو قاراباغ موحرابیه سیندن بهس ائتدیگینه هئچ بیر شوبهه یوخدور. قئید ائدک کی، اکثر حکایه لرینده پییزاژ و پورترئت کیمی صنعتکارلیق واسیطه لریندن اوغورلا ایستیفاده ائدن آ. احمد اوغلو بو حکایه سینده ده پوئتیک اوسلوبونا صادیق قالمیشدیر.

آرتیق قئید ائتدیگیمیز کیمی، یزچی اساسن پییزاژ و پورترئت اوستاسی اولاراق اؤزونو بیروزه وئیر. بو باخیمدان اونو کلاسسیک شیمال نثری نین جلیل ممدقولوزاده، عبدالرحیم بی حاقوئردییئو کیمی گؤرکملی نواینده لری نین بیرباشا واریشی سایماق مومکوندور.

آراز احمد اوغلونون نثرینده اوریژینال پورترئت چیزگیلرینه راست گلیریک کی، اونلاردان بیر نئچه سی نین اوزرینده دایانماق اولار. "درد بوخچاسی"

گ. آذربایجان ادبیاتیندا بدیعی نثر ساحه سینده قلمینی سینامیش و اوغورلو اؤرنکلر یاراتمیش یازچیلاردان بیری ده آراز احمد اوغلودور. ۱۹۶۸-جی ایل مارت آیی نین ۱۰-دا گونئی آذربایجانین خوی شهرینده آنادان اولوب. ۱۹۸۶-جی ایله شیراز طبیب اونیورسیتئتینه داخل اولان آراز احمد اوغلو طلبه لیک ایللرینده فوضولی، نسیمی، نیظامی و باشقا آذربایجان کلاسسیکلری نین اثرلری ایله تانیش اولموش، ایلک شعر حکایه لرینی ده طلبه لیک ایللرینده یازمیشدیر.

حکایه لرینی "وارلیق" ژورنالیندا درج ائلتدیرن آراز احمد اوغلو ۱۹۹۶-جی ایله تبریز اونیورسیتئتینه داخل اولموش، اینگیلیس دیلی و ادبیاتی فاکولته سینی بیتیرمیشدیر. ۲۰۰۲-جی ایله ماگیستراتورا تحصیلی آلاق اوچون تبریز آزاد اونیورسیتئتینه قبول اولوناراق بورانی اوغورلا باشا وورموشدور. حمید آرغیش "۸۰ ایل حکایه میز" آدلی کیتابیندا گونئی آذربایجان نثری نین تاریخی یوللاری و اینکیشاف پروسئسی حاقینداکی

دانشماییم. قورخورام یالانچی اولام. بلی، بویو اوجادی، ساققالی، قاشلاری توند قارادی. اوزو ده قارادی، چوخ قارادی. گۆزلری لاپ قارادی، بیر تیکه آغ یوخدور گۆزلرینده. بئله کی، بعضی واخت خودایار بی پاپاغینی باسیر گۆزونون اؤنون: پاپاق قارا، گۆزلر قارا، اوز قارا. پاپاغین آلتدان گۆزلر بئله ایشاریر کی، آدامین جانینا واهیمه اؤتورور. پس دئییه سن کی، چیم آلتیندان قورباغا باخیر.

بونلار هامیسی اؤتر. خودایار بیین بیر بؤیوک قوصورو وار. بورنو آیریدی؛ آیریدی، آما پیس آیریدی. ایریده وار، آیری وار. من چوخ گۆزلر گۆرموشم کی، بورونلاری آیریدی، آما خودایار بیین بورنو پیس آیریدیر. بورنونون یوخاری طرفیندن بیر سوموک دیکه لیب. سوموک دوزدو، آما آشاغیسی نین اتی خوروز پیپیگی کیمی دوشوب سول یانا. بیلیمیرم، آنادان اولمادی، یا سونرا اولوبدو، آما چوخ پیس بوروندو، والسلام. خودایار به یه گۆچک کیشی دئمک اولماز.

دوغرودان دا، تکجه آذربایجان ادبیاتیندا دئییل، دنیا ادبیاتیندا پورترتین کلاسیک اؤرنکلریندن اولان بو تصویردن تاثیرلنمه مک مومکون دئییل و جنوبی آذربایجان نثرینده ده بو تاثیرین آشکارا چیخاریلماسی چوخ طبعیدیر.

حکایه نین متنیندن کیچیک بیر پارچایا دیقت ائدک: "هاوا آیدین و آياز ایدی. گونورتا ایشیغی سانکی، گۆز قاماشدیریردی. یاریم ساعات بوندان اؤنجه بیر دومان، بیر کولک وار ایدی، گل گۆره سن. کولک آدامین گۆزلرینی اوپوردو. سسدن قولاق توتولوردو. بلکه ده، ائله اولمالییمیش. بلکه، او آمانسیز کولک بیر اؤرتوک کیمی هر نیی باسدیریب سوسدوروب اونوتدورمالی ایمیش. آما ایندی قار ائله قالین، ائله آغیر ایدی کی، سانکی یول گئندن

حکایه سینده کی خسته اوشاق آناسی اولان گنج قادى نین دینامیک پورترتی یازیچی طرفیندن اوستالیقلا جیزیلیمیشدیر. اونا گۆره دینامیک دئدیک کی، حکایه ده قادى نین گۆزلیگی سادجه تصویر ائدیلمیر؛ اونون دردی نین و گۆز یاشلاری نین فونوندا تقدیم ائدیلمیر: یای کیمی چاتما قاشلارین کؤلگه سینده کی قاپقارا شوه گۆزلردن اینجی یاشلار آل یانقلار ایله فیندیق بورنونون آراسینداکی ایولردن سوزولوب پوسته دوداقلارین یانیندان، بوجاغیدان دوزلو چنه یه، اورادان ایسه قره دهره یایلاغینا بنزر گوللو چادرانین اوستونه دامیردی."

موثبت اوبرازین محبتله چکیلیمیش پورترتی ایله یاناشی، آ. احمد اوغلو هم ده منفی اوبرازین قروتئسک یولو ایله وئریلن پورترتی نین تقدیماتیندا اوغور قازانیر. "علمدن پای اولماز" حکایه سینده کی خیردا مأمور اوبرازی نین پورترتی بونا اؤرنک اولاییلر:

"چوخدان دارانامیش ساچی هنا بویالی، قیرمیزی بنیز، ساققالی، گیرده اوز، تۆوله میخینا بنزر بورون، کلله سی چیگینلرینه یاپیشیق، دولو-مولو، قیسیا بویلو بیر آدام آخسایاراق حکیمباشیا دوغرو گلدی. آخسایان قیچی نین اوستونه دوشرکن قارنی تولوق کیمی چالخانیردی.

بو پورترتده میرزه جلیل اوستالیغی نین تاثیرینی حیسس ائتمه مک مومکون دئییلدیر. خودایار بیین مشهور پورترتی بو تصویرین سلفی کیمی نظرده کئچیریله بیلر:

"خودایار بیین آنجاق اوتوز یئددی، اوتوز سککیز سیننی اولار؛ آرتیق اولماز، بلکه اسکیک اولماز. بویو اوجادی، چوخ اوجادی. بونون اوجالیغیندان اؤترو کئچن واختدا خودایار به یه بیر آیاما دئیردیلر. آما من سۆز وئردیم کی، اونون کئچه جگیندن

يئريمك يوخ، ايز آچماق اوچون عذاب چكمه لى ايدى. هر آدديم آدامدان مين نفس ايسته ييردى. يالنيز قادين بير الى بۇيرونده، او بيريسى ايله ده قوجاينا باسميشدى بالاسينى، دوشمن قارشيسيندا سينمايان، بايراغينى ديك توتان قوچاق بير عسگر كيمى. " اؤز كۆرپه سيني كورتبىي قووه لر قارشيسيندا آغلاگلمز بير فداكارلىقلا مودافيعه ائدن گنج آنانى گۆركملى يازيچى، آذربايجان نسرينده ليريك-پسيخولوژى اوسلوبون گۆركملى نوماينده لرلندن بيرى اولان انور ممدخللى نين " بوز هئيكل " حكايه سينده كى آنا اوبرازى ايله موقاييسه ائتمك مومكوندور. آنانين فاجيعه سى سونا قدر تصوير ائدىلمه ين بو حكايه ده نيكبين بير اووقاتين شاهيدى اولوروق. بئله كى، ايستر سرت طبيعت، ايسترسه ده آمانسيز دوشمن طرفيندن اولمازين موصيبتلر چكن گنج آنا ده سارسيلمير، اؤز ميسسياسينى سونا قدر يئرینه يئيرمه يه مووفق اولور. حكايه نين سوژئتى نين مركزينده مكرلى هاوادارلارينا آرخالانان آرغين ائرمينلرين تكيدى ايله اهايلدن سون قوش توفنگلرى نين ييغيلماسى، يالنيز بير نفرده توفنگ قالماسى و بو سون توفنگله تپه دن ديرناغادك سيلاحلانميش جلالدار قارشيسيندا سون داملا قانلارينادك ووروشان قهرمانلارين فاجيعه سى دورور. بوتون بونلار يازيچى نين او ايللرين حاديه لرى ايله ياخيندان تانيش اولدوغونو و حاديه لرین ماهيتينه وارا بيلديگيني گؤسترير. يئنه ده حكايه دن بير پارچايا ديقت ائدك: " او واختداكى دؤولت " ميللى تهلوكة سيزليگى " قوروماق بهانه سى ايله كندلرده هر نه توفنگ- سورات واردى، ييغيشديرميشدى. ميللى تهلوكة سيزليگين نه اولدوغونو يئرلى دينج كندلى هارادان بيلسين آخى؟ نچه گون اوندان سونرا بيرى- بيرلندن آجى خبرلر، دئيه سن، بو ساده خالقى باشا

سالا بيلميشدى. او بيرى كندلرين نئجه تالان ائديليب يئرلى آداملاريني قيرماق خبرلرى ياخينداكى كندلردن قوهوملارا گليب چاتيردى، آما او گون تپه نين قوزئيبنده كى بؤيوك كندى توپ- تانك گولله لرى ايله يئرله بير ائديلندن سونرا بو كندين خالقى نين باشى قبير داشينا ديميشدى. " حكايه يه سيمووليك بير روح حاكيمدير. بئله كى، ياشيل ايشيق و بوزقورد سيموولكاسى سون آندا قهرمانلارين سون آندا دادينا چاتان فووق الطبيعى قووه لر كيمى تقديم اولونور. ايلك اؤنجه بيز بونو بوزقورد سيموولكاسيندا گؤروروك. قودوز شاختانين حدفه آلدیغى آنانين اوزرينه بير ياندان دا جاناوارلار هوجوم ائدير. آنجاق بوزقوردون روحو هئچ گؤزله نيلمه دن يارالى آنانين قان ايزينه دوشموش قوردلارين اورگينه رحم ساليير، اونلار قودوز يالقوزاغى پارچالاياراق آنانى و كۆرپه سيني خيلاص ائديرلر. حكايه ده اوخويوروق: " بو آرادا دوز قانين ايزى ايله گلن بير جوت گؤز باشقالاريندان داهي چوخ پاريلداييردى. قادى نين گؤزلرى يومولاركن آرخادان بير سورو گؤز اونون اوزرينه سيچرادى. بوغوشان قوردلارين سس-كويوندن آسلانلارين بئله اؤدو پارتلايارادى. يازيق قادين بير آن قاجماق ايسته دى، آما هارا؟ اؤزونه چوخ گوج وئرين آرخايا بويلاندى، نه گؤرسه ياخشيدير؟ گؤردو او بيرى قوردلار هاميسى بيريني پارتاخلايير. " بو ائپيژوددا بوز قوردون كؤمگى ايله خيلاص اولموش اوغوز كاغان ميفى نين ايزلرينى ده گؤرمك اولار. همين مقامى خاطيرلاديريق: " سحر آچيلاندا اوغوز كاغانين چاديرينا بير ايشيق دوشدو. ايچيندن بؤيوك بير اثرلك بوز قورد چيخيب: " اى اوغوز، منيم آرخامجا گل! " - دئدى. اوغوز كاغان قوشونو ايله قوردون آرخاسينجا گئتدى، ايتيل چاينا چاتدى. "

گئنىش يايلىمىشىدۇر. آنجاق بو آدى داشييان آذربايجان توركونون مانقورتلاشماسى مۇلىفى چوخ دوشوندورور و بونون هانسى فلاكتلره گتيريب چيخاراجاغىنى ميستىك-سيمووليك بير طرزده قلمه آليز. بئله كى، روستم آغانين ماغازدان آليب گتيرديكى اويونجاق دارا اولجه آروادى ساراني، سونرا ايسه اونون اوزونو قتله يئتيرير...

موعاصير شهرين ائكولوژى پروبلئلرى " يالقيز چينار " حكايه سينده اوز آللقوريك بديعى عكسينى تاپميشيدۇر. چينارلا سۇيودون صۇحبتى زامانى معلوم اولور كى، شهره يئنى باشچى گليب و گويا بوندان سونرا آغاجلار ياخشى قوللوق ائديله جك. چينار ايسه بوتون بونلارين دئدى-قودو اولدوغونو دئيه رك، اصلينده اداره ائندين اوزونون ياريتمازليغىنى مۇليفين دىلى ايله ايفشا ائدير:

" دئدى-قودولار باخماين، يولداشلار! من او دسته لردن، باشچيلاردان چوخونو گۇروب يولا سالميشام. بو شهرده آنجاق ياخشى گئدر، يئرینه يامان گه لر. اينانمايرسينيز، صباح باشچى جنابلارى گه لركن باخين، دؤوره ميزده كى زيبيللرى ييغيشديرماياجاقلار كى، بير ده شهرين زير-زيبيليني اؤرت-باسير ائتمك اوچون هر نه بئيينسيز ابدال، ايشسيز وارسا توپارلاييب دؤوره ميزه ييغاچاقلار، خيابانلارين دا چالالاريني گيزلتمك اوچون آل-الوان خاليار سالاجاقلار. " بئله ليكله، آ.احمداوغلو حكايه لرينى نظردن كئچيرندن سونرا بو قناعته گليريك كى، بير يازيچى اولاراق او زامانلا نبضيني توتماغا چاليشير، حكايه لرينده موعاصير پروبلئلرين بللى حللينه داها چوخ اوستونلوك وئير.

ادبيات:

۱. حميد آرغيش. " ۸۰ ايل حكايه ميز "، گونى آذربايجان نثرى آنتولوگياسى، ايستانبول: بنى اوغلو، ۲۰۰۲
۲. آراز (عباسعلی) احمدوغلو، " سون توفنگ "، باكي: " علم و تحصيل "، ۲۰۰۴
۳. نيزامى جعفروو، قديم تورک ادبياتى. باكي: آز آتام، ۲۰۰۴
۴. جليل ممدقولوزاده، اثرلىرى. ۶ جيلده، ج. ۱. آذرنيشر: باكي، ۱۹۸۳

كندين يئنگانه ساغ قالميش كيشيسيني - اوغوز كاغانيني دا گنج قادين محض بوزقوردلارين هيمايه سى آلتيندا قانلى-قادالى دۇيوشدن چيخارارق آراز چاينا چاتديرماقلا خيلاص ائدير. ماراقليدر كى، خيلاصكار قاييغى دا قوردلار يولا ساليارلار:

" قوردلار قاييغين باشينا فيرلانيرديلار. بلكه ده قاييغى ايتله مگين يولونو بيلميرديلر... آزجا ايره ليده، او الدهه چاين قاييسيندان چوخ بۇيوك بير قايا واردى. قوردلاردان بيرى او قاينان اوزرينده دوروب جييرى چيخانادك چاين او تاينا دوغرو اولاييردى، اولاديقجا دا او بيرى قوردلار اولاشيرديلار. "

آ.احمد اوغلونون " دارا " حكايه سى ده ميستىك-سيمووليك بير اوسلوبدا قلمه آلينميشيدۇر. بورادا سون اسرلرده خصوصى آكتوالليق كسب ائتميش فارس شووينيزمى پروبلئمى اوزونون بديعى عكسينى تاپميشيدۇر. حكايه ده سوررئاليست عنصرلر اوستونلوك تشكيل ائدير. روستم آغانين سئوگىلى آروادى ساراني اؤولادلارى يوخدور. بير گون او، اويونجاق ماغازاسى نين ويترينينده سليقه ايله گئينديريلميش بير كوكلا گۇرور. اويونجاغين آلتيندا آدى دا يازيلميشيدۇر: " دارا ". دارانين آياقلارى آلتيندا اوتوردولموش گلنجيگين آدى ايسه سارادير. روستم آغايا بو چوخ غريبه و سيمووليك گۇرونور. روستم آغايا ائله گلير كى، سارايا يوخاريدان آشاغى باخان دارانين گۇرونوشونده بير ايستئهزا و لووغاليق گۇزه چارپير. اونون يادينا اوشاقلوقدا شاهيد اولدوغو بير احوالات دوشور. شهردن كنده قوناق گلميش دارا آدى بير آذربايجانلى اوشاغى ننه سى ايله فارسجا دانيشير و بوندان لووغالانير. " كيمسه اونو دوزگون باشا دوشموردو، آنجاق هامى گولر اوزله اونا قولاق آسيردى، او دا بو دوروما چوخ فرحله نيردى اؤز ايچينده. ننه سى اونا: " بالا، بير آدام ديلينده دانيش گۇروم نه دئييرسن؟ " دئينده حتى آرتيقراق سئويندى. "

معلومدور كى، دارا ايران تاريخى نين ان قودرتلى پادشاهلاريندان بيرى و اونلارين غورور منبعييدۇر. بونا گۇره ده اونلارين آراسيندا بو آد موعاصير دؤورده ده

Xudafərin

Türkçə - Farsca

EKİM-2018 – İL 15- SAY 168-ELMİ-ƏDƏBİ-KÜLTÜRƏL DƏRGİ

telegram.me@XUDAFERIN
WWW.KHUDAFARIN.IR

BÖYÜK TÜRKLƏR (YUSUF BALASAĞUNI)

